

היסטוריה וסוציולוגיה חרדית

פוגשות את כלכלת ישראל

הלה אקסלרד ויצחק טרכטינגוט*

נייר מדיניות 2023.07 / דצמבר 2023

* ד"ר הלה אקסלרד היא חוקרת בכירה במכון אהרן למדיניות כלכלית באוניברסיטת רייכמן, ועומדת בראש המרכז למדיניות כלכלית של החברה החרדית. ד"ר יצחק טרכטינגוט הוא חוקר במכון אהרן למדיניות כלכלית. המחברים מודים לד"ר עמית לוונטל ולתום שדה על הסיוע בניתוח חלק מהנתונים המופיעים בנייר.

מכון אהרן למדיניות כלכלית

על שם אהרן דוברת ז"ל

חזון מכון אהרן למדיניות כלכלית בבית ספר טיומקין לכלכלה הוא לתמוך בצמיחה כלכלית וחוזק חברתי בני-קיימא ובצמצום העוני, זאת באמצעות עיצוב אסטרטגיה מבוססת יעדים מדידים בני השוואה בינלאומית והצעות לתוכניות מפורטות למדיניות כלכלית המבוססות על ידע בינלאומי מעודכן. אנו מתמקדים ברפורמות לצמיחה כלכלית הנובעת מגידול בתעסוקה ומהעלאת התוצר לשעת עבודה (הפריון) בישראל.

המדד המרכזי לצמיחה כלכלית בת-קיימא – התוצר לנפש – נמצא עדיין ברמה נמוכה מזו המקובלת במדינות המובילות בעולם המפותח, וכמוהו גם הפריון במשק. המכון, באמצעות מחקרים כלכליים, מציע יעדים, כלי מדיניות חדשניים ורפורמות לקידום הצמיחה, התעסוקה האיכותית והפריון.

מטרת המכון היא להשפיע על המדיניות הכלכלית-חברתית בישראל, תוך גיבוש תוכניות ארוכות טווח שתמוודנה עם מכלול הבעיות הכלכליות והחברתיות במשק, ובייחוד בקרב משפחות בחצי התחתון של התפלגות ההכנסות. אלו כוללות חלקים נכבדים מהאוכלוסיות הערבית והחרדית, ועליית התעסוקה והפריון בהן תתרום רבות להשגת יעדי הצמיחה, החוזק החברתי וצמצום העוני. כמו כן, מטרת המחקרים היא להשפיע על השיח המקצועי ולעורר דיון המבוסס על מידע אמין ועל מחקר כלכלי-חברתי המציע כלים מעשיים להשגת היעדים.

← דירקטוריון:

מר שלמה דוברת (יו"ר), מר ירון לוטן (סגן יו"ר), פרופ' מרטין אייכנבאום, גב' יעל אנדורן, פרופ' צבי אקשטיין, מר ירום אריאב, מר גבי אשכנזי, גב' דיתה ברניצקי, פרופ' איתי גולדשטיין, מר קובי הבר, מר רוני חזקיהו, פרופ' ניראון חשאי, גב' ענת לוין, מר צבי לימון, פרופ' רפי מלניק, מר רונן ניר, מר רוני נפתלי, ד"ר טלי רגב, גב' עפרה שטראוס, מר חיים שני.

← ראש המכון:

פרופ' צבי אקשטיין.

← ועדה מדעית:

פרופ' צבי אקשטיין (יו"ר), פרופ' מרטין אייכנבאום, ד"ר אסף אילת, פרופ' אפרים בנמלך, פרופ' צבי הרקוביץ, ד"ר יניב ידיד לוי, פרופ' אסנת ליפשיץ, פרופ' עומר מואב, פרופ' רפי מלניק, ד"ר טלי רגב.

← פרטי התקשרות:

אוניברסיטת רייכמן, ת.ד. 167 הרצליה 4610101

טלפון: 09-9602431

דוא"ל: aaron.economics@runi.ac.il

אתר: www.aiep.runi.ac.il

היסטוריה וסוציולוגיה חרדית פוגשות את כלכלת ישראל

בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה החרדים לקחו חלק בכל תחומי החיים במדינה: חינוך, צבא ותעסוקה, וזאת בשונה מהמצב הקיים כיום, שבו מרבית החברה החרדית מתבדלת ורבים מגבריה אינם מתגייסים ואינם משולבים בתעסוקה. המחקר בוחן כיצד התפתחויות היסטוריות מאז קום המדינה ומאפיינים סוציולוגיים של החברה החרדית עיצבו את השינויים שחלו במהלך השנים בחברה החרדית וביחסיה עם מדינת ישראל, ואילו מגמות כלכליות מאפיינות את השנים האחרונות.

מבחינת החברה החרדית ויחסיה עם המדינה, ניתן לחלק את 75 שנות המדינה לשלוש תקופות עיקריות: הראשונה, מקום המדינה ועד המהפך הפוליטי של 1977, שנים שבהן נזרעו זרעי ההתבדלות והוקמה "חברת הלומדים". בתקופה זו השתתפו מרבית החרדים בכוח העבודה, השתייכו למעמד הביניים הישראלי, ומספר הילדים במשפחה היה גבוה אך מעט מזה של הממוצע בישראל. בתקופה השנייה, 1977–2002, הייתה צמיחה והתבססות של החברה החרדית. החרדים לקחו חלק מרכזי בשלטון, והתחזקה מדיניות ההתבדלות. בשנים אלו חלה ירידה דרסטית בהשתתפות בכוח העבודה, ומספר הילדים למשפחה גדל. התקופה השלישית, 2002 עד היום, מסמנת מגמת שינוי. בעקבות שינוי מדיניות הממשלה, יותר חרדים – גברים ונשים – משתלבים בתעסוקה, באקדמיה ובהכשרות מקצועיות שאינן אקדמיות, ובמספרים קטנים הרבה יותר אף בצבא.

בד בבד המחקר מצביע על מגמות נוספות בקרב החברה החרדית: ירידה בגיל היציאה לעבודה של גברים חרדים, עלייה בשיעורי התעסוקה שלהם, הגירת משפחות חרדיות לפריפריה הגאוגרפית וליישובים מעורבים (למשל אשקלון, חיפה, בת ים), עלייה במשקי הבית החרדים שבהם שני בני הזוג עובדים, ובהתאם – ירידה בשיעור העוני החרדי בעשור האחרון. ניתוח נתוני סקרים שאינם כלכליים מגלה כי חרדים רבים חשים הזדהות עם מדינת ישראל, וזהותם הישראלית אינה נתונה בספק. תחושות זהות והשתייכות נמצאו מתואמות חיובית עם תעסוקה, ובעיקר תעסוקה במקומות מעורבים מגזרית ותעסוקה איכותית (המתבטאת בשכר גבוה).

לאור המגמות המתרחשות בשנים האחרונות, ולאור המציאות החדשה שיצרה מלחמת "חרבות ברזל", אנו מציעים המלצות מדיניות שלהערכתנו יכולות לשפר את המצב הנוכחי בצורה שתתאים לאורחות החיים, הזהות והצביון החרדי.

ראשית, מומלץ לפעול להשגת יעדי 2030 לאיכות התעסוקה של נשים חרדיות בגילים 25–39, ולשיעורי התעסוקה של גברים חרדים בגילים 25–66. לשם כך נדרש שיפור פריון העבודה באמצעות שיפור ההשכלה ורמת ההון האנושי של בוגרי ובוגרות מערכת החינוך וההכשרה המקצועית, תוך השתתפות המדינה במימון עבור הכשרות שיש להן תשואה של 6% לפחות, במונחי שכר. מעבר לכך, נדרשת הסרת החסמים המשפטיים והתמריצים הכלכליים השליליים המגבילים את שילובם בתעסוקה של גברים חרדים צעירים, כולל הורדת גיל הפטור מגיוס ופתרון נושא השוויון בנטל באמצעות מתווה שירות צבאי או אזרחי. אנו מאמינים כי העדר כפייה מצד אחד, יחד עם הצעת מסלולים מתאימים והעלאת המוטיבציה להתגייס, יעלו את שיעורי החרדים הבוחרים במסלול זה. על כן אנו ממליצים על העשרת מסלולי השירות הקיימים ובנייה של שירות אזרחי איכותי כאלטרנטיבה עבור חרדים שאינם מתגייסים לצבא.

נדרשת רפורמה מקיפה במערכת ההכשרה המקצועית על פי המתווה של ועדת תעסוקה 2030, והרחבת היקף המשתתפים בהכשרות מקצועיות. בבניית ההכשרות החדשות והתאמת ההכשרות הקיימות יש להתמקד במקצועות שבהם קיים ביקוש, וכן לבחון כל הכשרה אל מול קריטריון התשואה. לבסוף נדרש ייעוץ תעסוקתי מקדים שיכלול אבחון תעסוקתי, הכשרה והשמה לפני פנייה להשכלה/תעסוקה וגם בשלבים מתקדמים של החיים התעסוקתיים (פיטורין, הסבה מקצועית, עזיבת מקום עבודה וכדומה).

תוכן העניינים

5	1. סיכום ומסקנות
6	2. מבוא
7	3. החברה החרדית : היסטוריה וסוציולוגיה
7	3.1 תקופה ראשונה 1948–1977 : זרעי ההתבדלות
10	3.2 תקופה שנייה 1977–2002 : צמיחה והתבססות
14	3.3 תקופה שלישית 2002 עד היום : חישוב מסלול מחדש
20	3.4 יחסי חרדים ומדינת ישראל : הגיוס לצבא כמקרה בוחן
23	4. חברה חרדית פוגשת כלכלה
32	5. המלצות מדיניות
43	נספח

1. סיכום ומסקנות

בשנים הראשונות שלאחר קום המדינה החרדים לקחו חלק בכל תחומי החיים במדינה: חינוך, צבא ותעסוקה. השוואה לימים אלו מעלה פער עצום, שכן בעשורים האחרונים רבים מהגברים החרדים אינם לומדים לימודי ליב"ה, אינם מתגייסים ואינם עובדים. החברה החרדית ברובה מעדיפה להיות קבוצה מתבדלת ומסתגרת. מטרת מחקר זה היא לבחון כיצד התפתחויות היסטוריות מאז קום המדינה ומאפיינים סוציולוגיים של החברה החרדית עיצבו את השינויים שחלו במהלך השנים בחברה החרדית ואת יחסיה עם מדינת ישראל.

ניתן לחלק את 75 שנות המדינה לשלוש תקופות עיקריות: הראשונה, מקום המדינה ועד המהפך הפוליטי של 1977, שנים שבהן נזרעו זרעי ההתבדלות והוקמה "חברת הלומדים". בתקופה זו השתתפו מרבית החרדים בכוח העבודה, השתייכו למעמד הביניים הישראלי, ומספר הילדים במשפחה היה גבוה אך מעט מזה של הממוצע בישראל. בתקופה השנייה, 1977–2002, הייתה צמיחה והתבססות של החברה החרדית. החרדים לקחו חלק מרכזי בשלטון, והתחזקה מדיניות ההתבדלות. בשנים אלו חלה ירידה דרסטית בהשתתפות בכוח העבודה, ומספר הילדים למשפחה גדל. התקופה השלישית, 2002 עד היום, מסמנת מגמת שינוי. עם שינוי מדיניות הממשלה, יותר חרדים – גברים, ובעיקר נשים – השתלבו בתעסוקה. יותר חרדים השתלבו באקדמיה ובהכשרות מקצועיות אחרות שאינן אקדמיות, ובמספרים קטנים הרבה יותר אף בצבא. השינויים של השנים האחרונות מתבטאים במגמות נוספות שנסקרו במחקר זה, כמו ירידה בגיל היציאה לעבודה של גברים חרדים, עלייה בשיעורי תעסוקה של גברים חרדים, הגירה של משפחות חרדיות לפריפריה הגאוגרפית וליישובים מעורבים (למשל אשקלון, חיפה, בת ים), עלייה במשקי הבית שבהם שני בני הזוג עובדים, ובהתאם לתהליכים שצוינו – ירידה בשיעור העוני החרדי בעשור האחרון. ניתוח של נתוני סקרים שאינם כלכליים מגלים כי חרדים רבים חשים הזדהות עם מדינת ישראל, וזהותם הישראלית אינה נתונה בספק, תחושות של זהות והשתייכות נמצאו מתואמות חיובית עם תעסוקה, תעסוקה במקומות מעורבים מגזרית, ועם תעסוקה איכותית (המתבטאת בשכר גבוה).

לאור המגמות החיוביות שניתן לסמן בשנים האחרונות, ולאור המציאות הישראלית החדשה שיצרה מלחמת "חרבות ברזל", אנו מציעים המלצות מדיניות אחדות שלהערכתנו יכולות לשפר את המצב הנוכחי בצורה שתאיים לאורחות החיים, הזהות והצביון החרדי.

ראשית, יש לפעול להשגת יעדי 2030 לאיכות התעסוקה של נשים חרדיות בגילים 25–39, ולשיעורי התעסוקה של גברים חרדים בגילים 25–66. לשם כך, נדרש שיפור פרויקט העבודה באמצעות שיפור ההשכלה ורמת ההון האנושי של בוגרי ובוגרות מערכת החינוך וההכשרה המקצועית, והשתתפות המדינה במימון עבור הכשרות שיש להן תשואה של 6% לפחות, במונחי שכר.

נדרשת הסרת החסמים המשפטיים והתמריצים הכלכליים השליליים המגבילים את שילובם בתעסוקה של גברים חרדים צעירים, כולל הורדת גיל הפטור מגיוס. אנו מאמינים כי העדר הכפייה מצד אחד, יחד עם הצעת מסלולים מתאימים והעלאת המוטיבציה להתגייס, יעלו את שיעורי החרדים הבוחרים במסלול זה. על כן אנו ממליצים על העשרת מסלולי השירות הקיימים ובנייה של שירות אזורי איכותי כאלטרנטיבה עבור חרדים שאינם מתגייסים לצבא.

נדרשת רפורמה מקיפה במערכת ההכשרה המקצועית על פי המתווה של ועדת תעסוקה 2030, והרחבת היקף המשתתפים בהכשרות מקצועיות. בבניית ההכשרות החדשות והתאמת ההכשרות הקיימות יש להתמקד במקצועות שבהם קיים ביקוש, וכן לבחון כל הכשרה אל מול קריטריון התשואה. לבסוף נדרש ייעוץ תעסוקתי מקדים שיכלול אבחון תעסוקתי, הכשרה והשמה לפני פנייה להשכלה/תעסוקה וגם בשלבים מתקדמים של החיים התעסוקתיים (פיטורין, הסבה מקצועית, עזיבת מקום עבודה וכדומה).

2. מבוא

בשלושת העשורים הראשונים למדינה, מרבית הגברים החרדים השתתפו בכוח העבודה, למדו לימודי ליב"ה, התגייסו לצבא, עבדו ופרנסו את משפחותיהם, זאת לצד שיעורים נמוכים של חילון ("יציאה בשאלה") ועזיבת העולם החרדי (קרן-קרץ, 2019). במקביל, גם הנשים החרדיות השתתפו בכוח העבודה, אך באחוזים נמוכים יותר, כפי שהיה מקובל בקרב מרבית האוכלוסייה באותה תקופה (פלד, 2022). בעשורים אלו היינו עדים לשילוב של גברים חרדים בתחומי החברה הכלליים בניגוד למקובל כיום, והדבר לא גרם להתפוררות או לפגיעה בחברה החרדית.

בעשורים שלאחר מכן, המצב השתנה לחלוטין. רבים מהגברים החרדים הפסיקו להשתלב בשוק העבודה, וגם בקרב הנשים החרדיות רבות עסקו בעבודה חלקית או בעבודה בתחום החינוך. לשיא תופעה זו הגענו בשנת 2002, כשרק 34% מהגברים החרדים ו-48% מהנשים החרדיות היו משולבים בשוק העבודה (משה, 2016) ועשרות בודדות בלבד של גברים חרדים התגייסו (ועדת חוץ וביטחון, ינואר 2017). אך גם כיום, כשאנחנו במצב טוב יותר, עדיין 84% בגיל העל-יסודי אינם לומדים לימודי ליב"ה (מבקר המדינה, 2020), 90% אינם מתגייסים לצבא (אלמסי, 2023), ורק כ-55% משולבים בתעסוקה (הלמ"ס – דו"ח נתוני תעסוקה, יולי 2023). בקרב הנשים המצב טוב יותר, כאשר 80% מהנשים החרדיות עובדות ורובן לומדות לימודי ליב"ה, אך עדיין בעבודות חלקיות, ורבות מהן בתחום החינוך.

במחקר זה נבדוק כיצד התפתחויות היסטוריות מאז קום המדינה ומאפיינים סוציולוגיים של החברה החרדית עיצבו את השינויים שחלו ואת אופי השתלבותה הנוכחי בכלכלה הישראלית. כיצד ממצב שבו החרדים לקחו חלק בכל תחומי החיים במדינה – חינוך, צבא, תעסוקה – עברנו למצב שבו מרבית החרדים מעדיפים להיות קבוצה מתבדלת ומסתגרת? ומעבר לכך, האם ניתן ומה צריך לעשות כדי לעצב מציאות של השתלבות כלכלית וחברתית?

במחקר נסקור את החברה החרדית מאז ימי קום המדינה ועד ימינו, הן מבחינה היסטורית והן מבחינה סוציולוגית, נסמן את נקודות המפנה העיקריות שהובילו למצב הנוכחי ולהשלכותיו הכלכליות, ונציג נתונים שימחישו את המגמות שחלו. לסיכום, נציע המלצות מדיניות שלהערכתנו יכולות לשפר את המצב הנוכחי בצורה שתתאים לאורחות החיים, הזהות והצביון החרדי.

3. החברה החרדית: היסטוריה וסוציולוגיה

3.1 תקופה ראשונה 1948–1977: זרעי ההתבדלות

השנים שקדמו לתקופה המתוארת היו תקופת שפל עבור החברה החרדית. מלחמת העולם השנייה הביאה חורבן על כל יהדות אירופה, כולל זו היהודית-דתית. שרידי השואה נעקרו לישראל ולמערב, והשתלבו בחברות שבעבר נתפסו באופן שלילי על ידי החברה החרדית. בארץ ישראל שלפני קום המדינה היה מאבק מול התנועה הציונית, ובעקבות זאת פנו צעירים חרדים רבים אל תנועות הנוער החלוציות והמחתרות ועזבו את אורח החיים החרדי.

עם קום המדינה נחתה על היהדות החרדית מכה כפולה: מצד אחד הציונות החילונית ניצחה והצליחה להקים בארץ ישראל מדינה בעלת אופי ליברלי-חילוני, בניגוד למאמצייהם של החרדים שלא תקום מדינה כזאת. מצד שני השואה באירופה החריבה עד היסוד את מרבית עולם הישיבות והקהילות החרדיות, כאשר החרדים בארץ היו רק מתי מעט (פרידמן, 1987). בניגוד לפלגים ציוניים אשר עודדו את חבריהם לעלות לארץ ישראל בשנות ה-20 וה-30, לבנות אותה ולהתבסס בה, הרבנים החרדים אשר חששו מחילון נרחב עודדו את קהילותיהם לא לעלות לארץ ישראל ולהישאר באירופה. הוראה זו התגלתה בהמשך כטראגית, שכן בעקבותיה נשארו מרבית הקהילות החרדיות בארצות שנכבשו על ידי הנאצים ונספו. כך חרב עולם התורה והישיבות ברובו, ומספרם של החרדים בארץ עם קום המדינה נאמד במאות משפחות בלבד (סמט, 2005).

כאשר הוקמה המדינה התפתחו בקרב החרדים שלוש תפיסות שונות כלפיה: הראשונה, שאומצה על ידי מנהיגי הציונות הדתית, הרב אברהם יצחק הכהן קוק ורבנים נוספים, גרסה כי הציונות היא תנועה חיובית ויש לדבוק בה כחלק מההשתדלות לזירוז הגאולה והיציאה מהגלות. תפיסה זו ראתה במדינה היהודית את תחילת הגאולה ("אתחלתא דגאולה"), ובעובדה שהקימה אותה הציונות החילונית ראתה כ"תקלה" שיש לתקן, תוך שאיפה כי מנהיגיה של המדינה הציונית ינהלוה בעתיד ברוח התורה והמצוות (רצבי, 2001).

התפיסה השנייה, שאותה הוביל האדמו"ר מסאטמר, הייתה שעצם הקמת המדינה מהווה מרידה במלכות שמיים, ועל יהודי שומר תורה ומצוות להתנגד לה ולא לשתף עימה פעולה. לא בכדי נותר האדמו"ר מסאטמר לגור בארה"ב, וכך גם מרבית חסידיו. אלו שהתגוררו בארץ התרכזו בשכונות הוותיקות בירושלים ומאוחר יותר גם בבית שמש;¹ הם אינם מצביעים לכנסת או לעירייה, אינם משלמים מיסים ככל שהם יכולים, ומנסים בכל דרך לנתק עצמם מאחיותה הבלתי נמנעת של מדינת ישראל (ליפשיץ, 2019).

התפיסה השלישית, שהובלה על ידי ה"חזון איש" ואיתו הזרם המרכזי של היהדות החרדית בישראל, הייתה שמדינת ישראל החילונית אינה אידיאל ובוודאי לא תחילת הגאולה, כפי שטענו הציונים הדתיים, ומאידך גיסא נטען כי "מעשיה יקרבוה ומעשיה ירחקוה". כלומר, ככל שהיא תאפשר לחרדים אוטונומיה להתבדל ולפתח את עולם התורה, ניתן יהיה להתייחס אליה בחיוב, אך להכיר בה דה-פקטו בלבד, שכן היא אינה מייצגת את דרך היהדות (קראוס, 2015). דרך זו שהותוותה על ידי החזון איש, מנהיג הקהילה החרדית-ליטאית, אומצה גם על ידי האדמו"רים מנהיגי הקהילות החסידיות, ובכך הפכה הקהילה הליטאית לדומיננטית בהובלת החברה החרדית בישראל (סמט, 2005). תלמידיו של החזון איש המשיכו את דרכו, והבולט שבהם היה הרב אלעזר מנחם שך, שהחל משנות ה-60 המאוחרות התבלט כמנהיג של הקהילה הליטאית ושל החברה החרדית כולה (הורביץ, 1989; בראון, 2017).

¹ מדובר על לא יותר מעשרות משפחות, שהתגוררו בעיקר במאה שערים. קשה לאמוד את מספרם במדויק, שכן עד 1945 נכללו גם חוגי "אגודת ישראל" בתוך העדה החרדית וקשה היה להבדיל ביניהם. ב-1945 "אגודת ישראל" פרשה, ובכך הפכה העדה החרדית לזרם שולי ביהדות החרדית, בעוד ש"אגודת ישראל" הפכה ככל שעברו השנים לזרם המרכזי. אחרי קום המדינה סבלה העדה החרדית מנטישה, כי חרדים רבים ראו במדינת ישראל דווקא דבר חיובי ולכן התרחקו ממנה (קרן-קרץ, 2016).

שתי סוגיות מרכזיות העסיקו את המנהיגות החרדית בישראל בתקופה שלאחר קום המדינה :

1. כיצד לשמור על אורח חיים יהודי אורתודוקסי ועל ההלכה בפרשנותה המחמירה, תוך התמודדות מול מדינה יהודית-חילונית שהיא הריבון.

2. כיצד לשקם את עולם התורה שחרב כמעט כולו בשואה.

האמונה כי המשך קיומו של לימוד התורה מהווה תנאי הכרחי להשרדותו של עם ישראל הינו אתוס מרכזי שבו דבקה החברה החרדית, ולכן הקמתם מחדש של הישיבות ומוסדות החינוך המלמדים תורה הייתה המטלה החשובה ביותר באותם ימים (שליף, 1995). מעניין לציין כי בניגוד לתקופת טרום-המדינה, שבה צעירים רבים עזבו את אורח החיים של הוריהם, הפסיקו לשמור מצוות, עזבו את הישיבות והתגייסו ללחום בארגוני המחתרות, בשנים שלאחר קום המדינה כאשר החל להתבסס מחדש עולם התורה אין עדות לעזיבה משמעותית כזו (גל ומלאך, 2011; קרן-קרץ, 2019).

כדי לממש את האתוס החרדי הגיעו מנהיגי החרדים להסכם מול מנהיגות המדינה, שחלקו כתוב וחלקו היה בלתי כתוב (סמט, 2005). הסכם זה היה דומה להסכם שעשה רבן יוחנן בן זכאי עם אספסינוס מלך רומא אשר כבש את הארץ והחריב את בית המקדש בשנת 70 לספירה: "תן לי יבנה וחכמיה", כלומר תן לי אוטונומיה ביבנה כדי להקים בה את עולם התורה אחרי חורבן בית המקדש (דורי, 2013). בדומה לכך ביקשו החרדים לקבל אוטונומיה חלקית, כדי לשקם את הקהילות החרדיות סביב עולם התורה אחרי השואה. ההסכם היה: מוסדות חינוך וישיבות בתמורה לנאמנות (שפיגל, 2011). כלומר, החרדים אינם מביעים דעה בענייני המדינה ומקבלים בכך את ריבונותה של המדינה הצעירה, בעוד המדינה אינה כופה על החרדים לשנות את אורחות חייהם ומאפשרת להם לחנך את ילדיהם על פי דרכם (פרידמן, 1991).

בכך פתרו החרדים, לפחות לאותה עת, את שאלת היחס למדינה. המדינה היהודית הינה "פריץ" שיש לרצות, בדיוק כפי שנהגו היהודים כלפי השליטים הגויים בגולה (וייס, 2001). הסדרים פרגמטיים של "תן וקח" ליוו את היהודים במהלך שנות הגלות ואפשרו להם לשרוד גם ללא טריטוריה וקשר רציף עם שאר חלקי העם, וכך החליטו מנהיגי החרדים לנקוט גם בנוגע למדינה היהודית (הורביץ, 1989).

ארבע השנים הראשונות לקיומה של המדינה עיצבו את יחסיה עם הקהילה החרדית הקטנה.² החרדים השלימו עם קיומה של המדינה החילונית, נציגיהם היו שותפים לעיצוב הסטטוס-קוו בענייני דת ומדינה ואף חתמו על מגילת העצמאות (נאור, 2018). נציגי החרדים נכנסו לממשלות הראשונות והיוו חלק בלתי נפרד מההגמוניה שראתה במדינת ישראל עובדה קיומית (אונא, 1984).

ככל שחלפו השנים הלך הקשר בין החרדים למדינה והידרדר. פרשיות כמו גיוס בנות, חילולי שבת בפרהסיא הציבורית ודחיית גיוס בחורי ישיבות כרסמו באמון שרחשו החרדים למדינת ישראל, עד שבשנת 1952, בעקבות קבלת ההחלטה על גיוס בנות, פרשה "אגודת ישראל" החרדית מהקואליציה ולא שבה אליה (למעט 10 חודשים בשנים 1960–1961) במשך 25 שנה (קרן-קרץ, 2019). אף על פי שהחרדים השיגו את מבוקשם – דחייה לגיוסם של בחורי ישיבות ופטור לנשים דתיות מצה"ל – חשבו מנהיגי החברה החרדית כי ישיבה באופוזיציה תשרת טוב יותר את מטרות ההתבדלות ובניית עולם התורה, ועל כן נקטו אסטרטגיה זו (פרידמן, 1991).

² בבחירות לכנסת השנייה שנערכו ב-1951 הצביעו ל"אגודת ישראל" (החרדית) כ-13,000 איש, ול"פועלי אגודת ישראל" (חרדים מודרניים / דתיים לאומיים) כ-11,000. אינדיקציה נוספת לגודל הקהילה היא מספר תלמידי ישיבות: ב-1953 היו 1,200 וב-1968 היו 4,700 תלמידי ישיבות (מי-עמי, 2007).

בנוגע לגיוסם של בני הישיבות, ערב פרוץ מלחמת השחרור נחתם הסכם בין הצבא לבין ראשי ישיבות, רבנים ומנהיגים חרדים שלפיו בני הישיבות פטורים עקרונית מחובת השירות, אולם כהוראת שעה הוסכם על ימי אימונים של כלל בני הישיבות בירושלים (למעט מספר "עילויים"). לפי ההסכם התאמנו בני ישיבה בגילים 17–22 בשימוש בנשק ליום פקודה, ובני ישיבה מגיל 23 ומעלה שירתו בתפקידי שמירה והגנה בפלוגות דתיות מיוחדות. בעקבות ההסכם הוקם "גדוד טוביה" שבו שירתו בני הישיבות החרדים, ועסקו בעיקר בהקמת ביצורים (ברקוביץ, 2023). גם במלחמת ששת הימים נטלו אלפי חרדים חלק פעיל בשירות הצבאי, בזיהוי חללים במסגרת הרבנות הצבאית וכלוחמים מן השורה (ברקוביץ, 2023).

בשנת 1968, לאחר מלחמת ששת הימים, הטיל שר הביטחון דאז, משה דיין, הגבלה על דחיית השירות של תלמידי הישיבות והחליט שלא יאושרו יותר מ-800 תלמידים בשנתון (פי שניים ממה שאישר בן גוריון ב-1949). בנוסף, הטיל מגבלה על כניסתן של ישיבות חדשות לרשימת אלו שתלמידיהן מקבלים דחיית גיוס מהצבא. בשנת 1975 ביטל שר הביטחון שמעון פרס את המגבלה על כניסתן של ישיבות חדשות, אך הותיר על כנה את המגבלה המספרית (מלחי, 2018). בשל כך היה מספרם של בני הישיבות המקבלים דחייה מצומצם יחסית, ורק לאחר המהפך ב-1977 חל שינוי בנושא זה.

מבחינה גאוגרפית, מרבית הקהילה החרדית הייתה מרוכזת בתחילת תקופה זו בתל אביב, בני ברק ופתח תקווה, וכן בכמה שכונות חרדיות בירושלים (רובן סביב שכונת מאה שערים). בסוף התקופה התמצבה בני ברק כעיר חרדית מרכזית, יחד עם התפתחות של שכונות חרדיות נוספות בירושלים, בעיקר בצפון העיר (כהנר, 2009). ההתפתחות של הקהילה הייתה אומנם איטית אך היא גדלה לקהילה משמעותית ומגובשת, עם מנהיגות ברורה, אזורי מגורים ייחודיים ומערכת חינוך נפרדת שפעלה ברובה תחת ארגון "החינוך העצמאי". באמצע שנות ה-70 השתייכו כ-45% מהחרדים לקהילה הליטאית, וכ-35% לקהילות חסידיות שונות, שהגדולות הן גור, בעלזא וויז'ניץ. 20% נוספים היו מבני עדות המזרח שהתחברו לחברה החרדית-ליטאית, שלחו את ילדיהם למוסדותיה וראו את עצמם כחלק ממנה (זוסמן וליפניר, 2021). על אף זאת, היו מזרחיים רבים שלא השתייכו במובהק לקהילה החרדית אך שלחו את ילדיהם למוסדות החינוך שלה, בעיקר אלו שהתגוררו בערי הפריפריה. אף על פי שלא הייתה להם נציגות פורמלית במוסדותיה של הקהילה החרדית הלך ציבור זה וגדל, עד שקמה תנועת ש"ס, וקהילה חרדית זו הפכה לזרם נפרד (דיין, 1999). כך החלה בשנים אלו התבססות החרדים כקבוצה ייחודית ומאורגנת, התבססות שתעצם ותתחזק עם המהפך הפוליטי ב-1977.

השלכות סוציולוגיות של ההתפתחות ההיסטורית

מנהיגי הקהילה בנו מודל תרבותי של "חברת לומדים", כדי להקים מחדש את עולם התורה שחרב בשואה. במודל זה, על הגבר להקדיש את מרב זמנו וכוחו ללימוד התורה וקיום המצוות, תוך הפחתה בפעילות גשמית, בעוד האישה מפרנסת את המשפחה ואחראית על גידול הילדים (פרידמן, 1991).³ בתקופה זו, מודל חברת הלומדים עדיין היה קטן לעומת שתי התקופות הבאות, ונשים חרדיות עבדו בעיקר בעבודות פנים-קהילתיות כמו הוראה, חינוך ומזכירות במוסדות קהילתיים. לפי נתוני מפקדי אוכלוסין, שיעורי התעסוקה של נשים חרדיות ב-1961 היו כ-20%, וב-1972 כ-27%.⁴ מודל חברת הלומדים היווה מעין "צו"8 להתגייסות הגברים החרדים למטרה של חיזוק עולם התורה, בעוד ש"מצב החירום" הרוחני מול המדינה החילונית מחייב להתבדל ולהסתגר כדי לשמור על אורח החיים החרדי (בראון, 2017).

³ בקשר לכך ראוי לציין כי בחו"ל המצב שונה, ובקהילות החרדיות הגדולות באירופה ובארה"ב מרבית הגברים יוצאים לעבודה והזהות הלאומית אינה נמצאת בקונפליקט עם הזהות החרדית (גונן, 2000, 2005; מלאך ואטינגר, 2021).

⁴ מבוסס על מפקדי אוכלוסין של 1961 ו-1972, זיהוי חרדים לפי סוג ביי"ס אחרון – ישיבה (כל מי שחי במשק בית עם לפחות אדם אחד שלמד בישיבה נחשב חרדי). שיעורי תעסוקה של גברים בגילים 25–64, שיעור תעסוקה מוגדר לפי מי שעבד לפחות שעה אחת בשבוע שלפני עריכת המפקד.

מבחינה תרבותית (ופוליטית), הקמתה של חברת הלומדים שירתה את תודעת המיעוט ואת היבדלות החברה החרדית מהשפעות המודרנה והחילון של המדינה החילונית שאך קמה (טרכטינגוט, 2021). מטרת ההיבדלות הייתה להרחיק את הפיתוי החומרי ולשמור על קיומה של עבודה רוחנית המתבטאת בלימוד תורה (ליאון, 2012; שליף, 1995). בדיעבד, נראה שהאסטרטגיה של התבדלות וישיבה באופוזיציה אומנם אפשרה לחרדים להתבדל ולחזק את אתוס השונות מהמדינה, אך גם בלמה את יכולת ההתפתחות של החברה החרדית. בשנים 1952–1977 עלה מספרם של תלמידי הישיבות במתינות לעומת השנים שבאו אחר כך, שבהן חברו החרדים לקואליציה ונסמכו על משאבי המדינה (מלחי, 2018).

3.2 תקופה שנייה 1977–2002: צמיחה והתבססות

לאחר 25 שנים של בנייה איטית והסתגרות בספסלי האופוזיציה חל בשנת 1977 המהפך הפוליטי ואיתו גם השינוי בעמדה החרדית. המנהיגות החרדית הסכימה להצטרף לממשלה בראשות הליכוד, שנתפס כמפלגה מסורתית וקרובה ליהדות, יותר ממפלגת מפא"י שהייתה בשלטון מקום המדינה (גיטלר, 2019). הצטרפות זו לא נעשתה בלב קל, כי במידה מסוימת היא סתרה את האתוס שטיפחה הקהילה החרדית עד אותה עת, אתוס שהכיר במדינה רק דה-פקטו וראה בה גורם חיצוני (גיטלר, 1959). בשל כך דאגו הרבנים להדגיש פעם אחר פעם כי החרדים אינם שותפים להובלת המדינה, אלא הצטרפו לממשלה רק כדי לחזק את עולם התורה (בראון, 2017). כך או כך, ההצטרפות לקואליציה אפשרה לאברהם שפירא, שעמד בראש רשימת "אגודת ישראל", לקבל את תפקיד יו"ר ועדת הכספים, בעוד שהח"כ השני, מנחם פרוש, קיבל את תפקיד סגן שר הרווחה. דרך תפקידיהם אלו הם דאגו לאינטרסים של החברה החרדית ושל עולם הישיבות, אך גם להגברת הסממנים היהודיים וההלכתיים במרחב הציבורי בישראל (מלאך, 2021). בהסכם הקואליציוני שנחתם ב-1977 עם הליכוד, ואושרר ואף הורחב ב-1981, נכללו נושאים הקשורים לדת ומדינה, כמו חינוך חרדי עצמאי, שמירת שבת במרחב הציבורי, גיור כהלכה, חוק הכשרות, איסור חילול קברים, הגבלות על פעולותיו של המיסיון הנוצרי בישראל ועוד. בנוסף, נוסחו מחדש והורחבו יסודות הסטטוס-קוו (גיטלר, 2019).

בקרב החרדים, החברות בממשלה נתפסת ככורח שנועד לשמר את יסודות הקהילה והיהדות, ולא מתוך רצון להיות חלק מהנהגת המדינה (שביט, 2021). בהתאם לכך, המפלגה החרדית "אגודת ישראל" נמנעה כל השנים מתפקידי שרים בממשלה. בפועל, נציגיה התמנו לסגני שרים ללא שר ממונה מעליהם, מה שאפשר בפועל סמכויות של שר, ללא האחראיות והשייכות ההצהרתית לממשלה (ברקוביץ', 2022).⁵ לעומתה מפלגת ש"ס, שהייתה מלכתחילה פתוחה יותר לציבוריות הישראלית, לא נרתעה מלקחת תפקידי שרים מיום הקמתה (ליאון, 2014).

התרחבות הנציגות החרדית בכנסת ובממשלה הובילה בעקיפין גם להתרחבות הקהילה החרדית. בעוד שב-1977 היו למפלגה החרדית "אגודת ישראל" ארבעה מושבים בכנסת בלבד (ומושב נוסף ל"פועלי אגודת ישראל", שנחשבו פריפריה של החברה החרדית), ב-1984 מוקמת תנועת ש"ס, שאומנם גורפת גם קולות של מזרחיים שאינם חרדים (ליאון, 2009), אך זוכה גם לתמיכה חרדית המצביעה על גדילה של החברה החרדית. כך במהלך שנים אלו מתרחבת הנציגות החרדית בכנסת והופכת להיות לשון מאזניים בממשלות הבאות (דרוקמן, 2020).

⁵ ב-2015, בעקבות עתירה של תנועת "יש עתיד" על כך שאין שר ממונה במשרד הבריאות (בג"צ 3132/15), אישרה מועצת גדולי התורה לסגן השר יעקב ליצמן להפוך לשר, ובכך לראשונה מונה שר חרדי ממפלגת "יהדות התורה" (ברקוביץ', 2022).

ב-1988 חל פיצול נוסף בנציגות החרדית, עם הקמת מפלגת "דגל התורה" הליטאית ופרישתה מאגודת ישראל. הדבר מחזק עוד יותר את הנציגות החרדית בכנסת, עד ל-13 מנדטים (הורביץ, 1989). בשלב זה של שנות סוף ה-80 החרדים התבססו בממשלה, קיבלו תפקידי מפתח ופעילים גם בעניינים כלל-מדינתיים בישראל שלא בהכרח קשורים לקהילה ולמטרותיה (דרוקמן, 2020; שיימן, 2016). בשנים אלו מגיעה לשיאה תמיכתה של הממשלה בישיבות ובמשפחות מרובות ילדים, וכך מתחזקת החברה החרדית מבחינה כלכלית, ועולם התורה מתרחב במהירות.

בעת שלטונו של אהוד ברק בסוף העשור (1999–2001) גדלה הנציגות החרדית בכנסת ל-22 מנדטים, ובחירתו לעסוק בענייני חוץ וביטחון כמו קידום השלום עם הפלסטינים והנסיגה מלבנון מותירה את החברה החרדית חזקה מבחינה חברתית-כלכלית גם כשהיא איננה בקואליציה חלק מהתקופה (שדמי, 2000).

מבחינה חברתית, החברה הליטאית המשיכה להיות דומיננטית בהנהגת החברה החרדית כולה, אך הפיצול מש"ס ב-1984 והפיצול מהחסידיים ב-1988 העלה שחקנים חדשים שהפכו להיות משמעותיים בתוך הקהילה. בשנים הללו הפכה החברה המזרחית בהשפעת תנועת ש"ס למשמעותית ועצמאית, בד בבד עם גדילתה והסתפחותן אליה של אוכלוסיות שהיו בעבר על התפר החרדי (דרעי, 2018). במקביל, גם החברה החסידית הפכה לעצמאית. גור, בעלזא וויז'ניץ נותרו שלוש החסידיות הגדולות והמשפיעות על החברה החסידית כולה, אך במקביל התבסס מעמדן של חסידיות בינוניות (כמו צאנז, סלונים, קרלין, בויאן ולוב) אשר התאגדו תחת מועמד כלל-חסידי, כך שהתאפשרה להם השפעה פוליטית הולכת וגדלה בתוך הקבוצה החסידית. גם כאשר הוקמה ב-1992 "יהדות התורה" שאיחדה את הפלגים הליטאיים והחסידיים יחד, לא חזר מעמדם של הליטאים להיות כשהיה, החסידיים הקימו "מועצת גדולי התורה" משלהם והחלטותיה היו עצמאיות ובלתי תלויות במנהיגות הליטאית (בראון, 2017).

השלכות סוציולוגיות של ההתפתחות ההיסטורית

בהתאם להסכמים הקואליציוניים בין הליכוד למפלגות החרדיות, בשנים אלו מגיעה לשיאה תמיכתה של הממשלה במשפחות ברוכות ילדים, דבר המסייע לגדילתה של החברה החרדית (מלאך, 2015). לפי Manski and Mayshar (2003), לפני 1955 היה הפריון של נשים חרדיות אשכנזיות כמעט זהה לזה של נשים אשכנזיות לא-חרדיות, בעוד שבעשורים האחרונים ישנו פער גדול. לפיכך, העלייה במספר הילדים הממוצע לאישה חרדית היא תופעה עדכנית יחסית, שככל הנראה קשורה למדיניות הרווחה של ממשלות ישראל (לוח 1).

לוח 1: מספר ילדים ממוצע לאישה לפני 1955 ובשנות ה-70, לפי מידת חרדיות ומוצא

מוצא	נישאו לראשונה לפני 1955		נישאו לראשונה בשנים 1970–80	
	חרדיות	לא-חרדיות	חרדיות	לא-חרדיות
יהודיות ממוצא מזרחי	6.86	5.23	5.11	3.46
	(217)	(10,491)	(274)	(20,427)
יהודיות ממוצא אשכנזי	2.76	2.29	5.88	2.88
	(571)	(14,954)	(275)	(17,164)
יהודיות – הורים ילידי הארץ	3.03	3.06	5.91	3.12
	(40)	(793)	(57)	(2,636)

בסוגריים - מספר הנשים במדגם המיוצגות בכל תא.

מקור: Manski and Mayshar (2003).

מניתוח מפקדי אוכלוסין של 1961, 1972, 1983, 1995 ו-2008, תוך התמקדות בנשים יהודיות שאינן רווקות בגילים 45–49 (גיל שבו נשים סיימו ללדת), עולה כי בשנות ה-60 ההתפלגות של מספר הילדים של נשים חרדיות קרובה יותר לזו של יהודיות לא-חרדיות מכפי שהיא היום, אבל הפערים הלכו וגדלו. ב-1972, לשליש מהחרדיות יש 3–4 ילדים, לעומת 26% מהלא-חרדיות. ב-1983, ל-30% מהחרדיות יש 5–7 ילדים, לעומת 15% מהלא-חרדיות, וב-2008, ל-34% מהחרדיות יש שמונה ילדים ומעלה, לעומת פחות מאחוז אצל לא-חרדיות (לוח 2).

לוח 2: שיעור הנשים היהודיות שאינן רווקות בגילים 45–49 לפי מספר ילדים

שנה	ללא ילדים	ילד אחד	שני ילדים	3–4 ילדים	5–7 ילדים	+8 ילדים	
1961	חרדיות	7.3%	11.0%	26.6%	29.3%	12.0%	13.8%
	לא-חרדיות	9.2%	17.6%	30.4%	24.8%	9.6%	8.4%
1972	חרדיות	3.0%	4.8%	25.8%	33.3%	15.6%	17.5%
	לא-חרדיות	5.7%	12.7%	35.3%	25.9%	11.6%	8.9%
1983	חרדיות	1.7%	2.6%	9.3%	31.8%	29.7%	24.8%
	לא-חרדיות	3.0%	7.2%	24.3%	43.7%	15.2%	6.6%
1995	חרדיות	2.1%	2.9%	10.0%	35.0%	34.1%	15.9%
	לא-חרדיות	2.7%	10.5%	29.4%	47.9%	8.5%	1.0%
2008	חרדיות	1.6%	2.3%	4.0%	17.9%	40.2%	34.0%
	לא-חרדיות	2.8%	9.3%	30.1%	49.4%	7.5%	0.9%

מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני מפקדי האוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.⁶

גם בחינוך החרדי, השתלבות המפלגות החרדיות בשלטון המרכזי אפשרה שינויים ניכרים. התקציב לא רק גדל, אלא גם כלל לראשונה הקצבת מימון ממשלתי חלקי למוסדות הפטור שאינם מלמדים לימודי ליב"ה (בארט, שפיגל ומלאך, 2020). מערכת החינוך החרדית, שהתקיימה עד אז מתקציבים מוגבלים, קיבלה תוספת תקציבית ניכרת שאפשרה את צמיחתה. מוסדות החינוך במעמד "מוסדות-פטור" קיבלו מימון על בסיס עקרונות כלליים שגובשו במשרד החינוך ב-1979, כולל קביעת מספר תלמידים מינימלי במוסד; שליטת התלמידים בעברית; לימוד מקצועות-חול בסיסיים; בדיקת התנאים הפיזיים במוסדות על ידי גורמים חיצוניים; העברת דיווחים סדירים לרשויות על תנועות התלמידים ומתן אפשרות לבקרה ומעקב של נציגי המשרד (שפיגל, 2011). עקרונות אלה הכשירו את העלייה ההדרגתית במספר הפטורים מלימוד לימודי ליב"ה ("מוסדות הפטור"), שהחלה בשנות התשעים ומגיעה לשיאה כיום (לוח נ-1 בנספח). כניסת ש"ס לפוליטיקה באמצע שנות ה-80 הביאה להרחבה נוספת של החינוך החרדי עם פתיחת רשת "מעייין החינוך התורני" עבור הציבור הספרדי הדתי. תקציבי הרווחה הממשלתיים ותקציבי החינוך והדתות הממשלתיים סייעו לפריחת המוסדות השמרניים יותר (לוח 3) ולחיוק כלל החברה החרדית (שפיגל, 2011).

⁶ נתוני 2008 בלוח מתייחסים למספר לידות חי עבור נשים בגילים 35–49, ולא למספר ילדים בגילים 45–49. הסיבה היא שבמפקד 2008 נאסף הנתון על מספר לידות חי במקום מספר ילדים, וכן שקטגוריות הגיל ב-2008 הן ברזולוציה נמוכה יותר, כך שלא היה ניתן לבדוד את גילאי 45–49.

לוח 3: רישום תלמידים בבתי ספר יסודיים עבריים, לפי זרם (באחוזים)

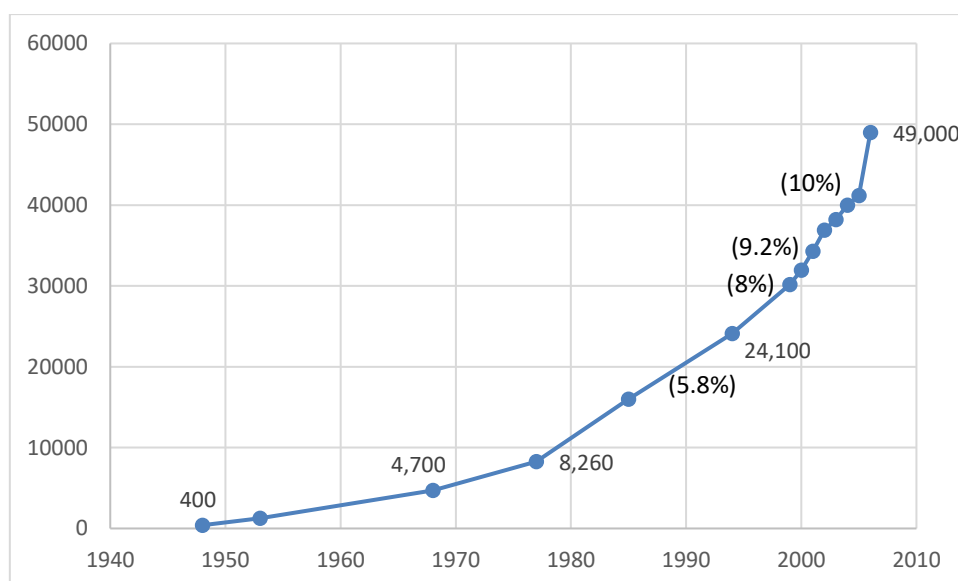
1999/2000	1989/90	1979/80	1969/70	1959/60	
60.4	71.1	74.2	65.6	66.9	ממלכתי
19.2	21.3	20.1	27.8	26.5	ממלכתי-דתי
20.4	7.6	5.7	6.6	6.6	חרדי*

*כולל מוסדות "מוכר שאינו רשמי" (50%-70% תקצוב, לימודי הליב"ה בהיקף מסוים, ללא פיקוח או מדידה) ומוסדות "פטור" (30%-55% תקצוב, אין לימודי ליב"ה).
מקור: שיפמן (2008).

בלוח 3 ניתן לראות שבשנים 1979/1980 ירד שיעורם של התלמידים הלומדים בחינוך הממלכתי-דתי והחרדי, וחלה עלייה במספר התלמידים בחינוך הממלכתי. ניתן לשער שהסיבה היא שההסכמים הקואליציוניים עם הליכוד אפשרו למוסדות חופש-יתר בקביעת הנורמות הדתיות. כך למשל נוספו שעות הוראה בלימודי הקודש, גברה הנטייה להפריד בין בנים לבנות גם בבית הספר היסודי, הוחמר קוד הלבוש ועוד. הורים רבים, בעיקר מהחברה המזרחית-מסורתית, שעד אז שלחו את ילדיהם לחינוך הדתי והחרדי-תורני, ככל הנראה לא ראו זאת בעין יפה והעבירו את ילדיהם לחינוך הממלכתי (קשתי, 1998). כאמור, החל משנות ה-80 חלה עלייה קבועה במספר התלמידים בחינוך החרדי, הן בגלל התרחבות החינוך החרדי למגוון בתי ספר בפריפריה, והן בגלל גדילתה המשמעותית של החברה החרדית כולה.

עד שנת 1977 גדל מספר תלמידי הישיבות שהיו תחת הסדר דחיית הגיוס מדי שנה במידה מתונה (מאות מעטות), ואחוז תלמידי הישיבה שהצטרפו להסדר מסה"כ שנתון הלידה היה כ-2% עד 2.5%. עם כניסת המפלגות החרדיות לקואליציה ב-1977 הוסרה המגבלה המספרית על דחיית השירות לתלמידי הישיבות, ובתוך 8 שנים קפץ מספרם מכ-8,000 לכ-16,000 (אלמסי, 2018). בנוסף, בהסכמים הקואליציוניים של ממשלת בגין השנייה ב-1981 הובטח כי דחיית שירות תינתן גם למלמדים בישיבות, רבני ערים, דיינים, בעלי תשובה שלא למדו במסגרת ישיבה בגיל תיכון, מורים בחינוך העצמאי ועוד (מלחי, 2018). כך הלך וגדל בשנות ה-80 וה-90 מספרם של תלמידי הישיבות והכוללים המקבלים דחייה של גיוסם לצבא (איור 1).

איור 1: מספר תלמידי הישיבות במעמד "תורתו אומנותו" (ואחוז הפטורים מכלל השנתון)

מקור: מי-עמי (2007).

ב-1993 היה אחוז תלמידי הישיבות ששירותם נדחה על פי הסדר "תורתם אומנותם" 5.8% מתוך כלל השנתון, ב-1997 – 8%, ב-1999 – 9.2% וב-2005 – 10% מכלל השנתון (מי-עמי, 2007). במקביל לעליית מספרם של תלמידי הישיבות והכוללים המקבילים דחיית גיוס לצבא, ירד מספרם של הגברים החרדים המשולבים בתעסוקה. בתחילת שנות ה-60 היה שיעור המועסקים החרדים כ-86%, ועשור אחר כך, ב-1972, כ-7.83%. מתחילת שנות ה-80 ועד שנות ה-2000 המשיך לרדת שיעור הגברים החרדים המועסקים, עד ל-34% בשנת 2002 (משה, 2016) (איור 2 בסעיף הבא). במקביל לכך, חלה בתקופה זו התרחבות במפת ההתיישבות של חרדים ברחבי המדינה (כהנר, 2009). בעוד שבעבר התרכזו החרדים בערים ירושלים ובני ברק, ובעוד ריכוזים קטנים בערים מעורבות, בתקופה זו תוכננה ואושרה הקמת ערים חרדיות חדשות באזור קו התפר: ביתר עילית, מודיעין עילית, אלעד, ובמקביל המשך הפיתוח של היישובים הקטנים יותר, עמנואל שבשומרון ורכסים שבצפון. דבר זה יצר מהפך, כשחרדים הגיעו לראשונה להתגורר באזורים שבהם לא הייתה כלל נוכחות חרדית עד אז, והערים החרדיות החדשות הלכו וגדלו במהירות (כהנר, 2020). סופה של התקופה מצא את החברה החרדית ברנסנס שהיווה את "תור הזהב" בתהליך התפתחותה. אך במקביל גם חלה עלייה ברמת ההיבדלות וההתרחקות מהחברה הכללית. שינויים שחלו בתחילת התקופה הבאה מסמנים נקודת מפנה, שאילצה את מנהיגי החברה החרדית לחשב מסלול מחדש.

3.3 תקופה שלישית 2002 עד היום: חישוב מסלול מחדש

דווקא בתקופה שבה נראה היה שהחברה החרדית הצליחה למצוא את "שביל הזהב" שבין חיים תורניים במדינת ישראל ובין מודל כלכלי בר קיימא שיחזיק את עולם התורה (המבוסס ברובו על תמיכת מדינת ישראל) הגיע המשבר שאילץ את מנהיגיה לשנות תפיסה. בתחילת שנות ה-2000 נקלעה המדינה למשבר כלכלי (גרונאו ודהן, 2002), ובעקבותיו החליטה הממשלה על תוכנית חירום כלכלית שבמסגרתה נערך קיצוץ משמעותי בהוצאותיה הסוציאליות. החברה החרדית ספגה קיצוץ משמעותי בתקציב הישיבות ובקצבאות הילדים (מזר וריינגוורץ, 2018), וקיצוץ זה של שני הסעיפים שהיוו את עיקר התבססותה הכלכלית אילץ את המנהיגות החרדית לחשב מסלול מחדש. אם בשנים שקדמו התרחבה מאוד חברת הלומדים וניתן היה להסתמך בעיקר על סיוע המדינה, הרי שכעת היה ברור כי יש לבנות מחדש בסיס איתן לסיוע משני מקורות חלופיים: יציאה גדולה יותר לעבודה ולפרנסה וסיוע פילנטרופי נרחב יותר (טולידנו ועמיתיה, 2009). המנהיגות החרדית כולה התגייסה לשינוי הפרדיגמה. אחד ממנהיגי הקהילה הליטאית באותה עת, הרב אהרן לייב שטיינמן, ביחד עם בכיר המנהיגים בקהילות החסידיות, האדמו"ר מגור, יצאו למסעות חירום בקהילות עשירות בחו"ל כדי לגייס כספים ולהרחיב את הבסיס הפילנטרופי שהחברה החרדית נשענת עליו (כהנר, 2020). במקביל עודד הרב עובדיה יוסף הקמת מסגרות להכשרה מקצועית ואקדמית לנשים ולגברים חרדים, והמגמה התקבלה בהסכמה שבשתיקה גם מצד המנהיגות האשכנזית (קלעגי, 2014).

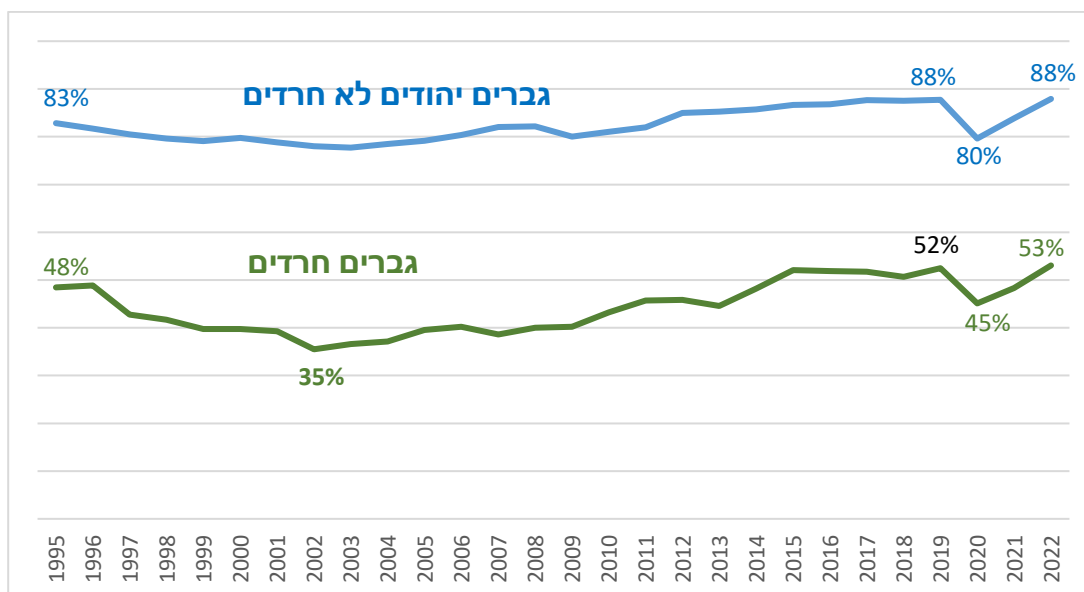
⁷ מבוסס על מפקדי אוכלוסין של 1961 ו-1972, זיהוי חרדים לפי סוג ביי"ס אחרון – ישיבה (כל מי שחי במשק בית עם לפחות אדם אחד שלמד בישיבה נחשב חרדי). שיעורי תעסוקה של גברים בגילים 25–64, שיעור תעסוקה מוגדר לפי מי שעבד לפחות שעה אחת בשבוע שלפני עריכת המפקד.

מבחינה חברתית התאפיינה תקופה זו בהתפוררותם של הפלגים הגדולים, בעלי המנהיגות האחידה, לקבוצות קטנות שלכל אחת ישנה מנהיגות מקומית. החברה הליטאית התפלגה לקבוצות נוספות, הבולטת שבהן "הפלג הירושלמי" (מלאך, 2017). בחברה החסידית, החסידויות הקטנות יותר החלו לנקוט מדיניות עצמאית ואינן נשמעות עוד לחסידויות הגדולות שהתנו את הדרך כל השנים (שפר, 2019). חסידות גור, החסידות הגדולה ביותר בארץ, התפלגה לשתי קבוצות (בויס, 2022), וגם החרדיות המזרחית כבר אינה נשמעת למנהיג אחד אלא מחולקת לכמה קבוצות (ליאון, 2011). דבר זה מאפיין אוכלוסיות ההופכות מקבוצות קטנות לחברות המונים, ואך טבעי הוא שבחברה המונה נכון לשנת 2022 כ-1,280,000 נפש (מלאך, כהנר ובכר, 2022) תהליך זה יקרה. כך שאולי נכון יותר כיום לדבר על "קהילות חרדיות" אשר שונות זו מזו בתפיסותיהן, אופיין ואף באורח חייהן.

השלכות סוציולוגיות של ההתפתחות ההיסטורית

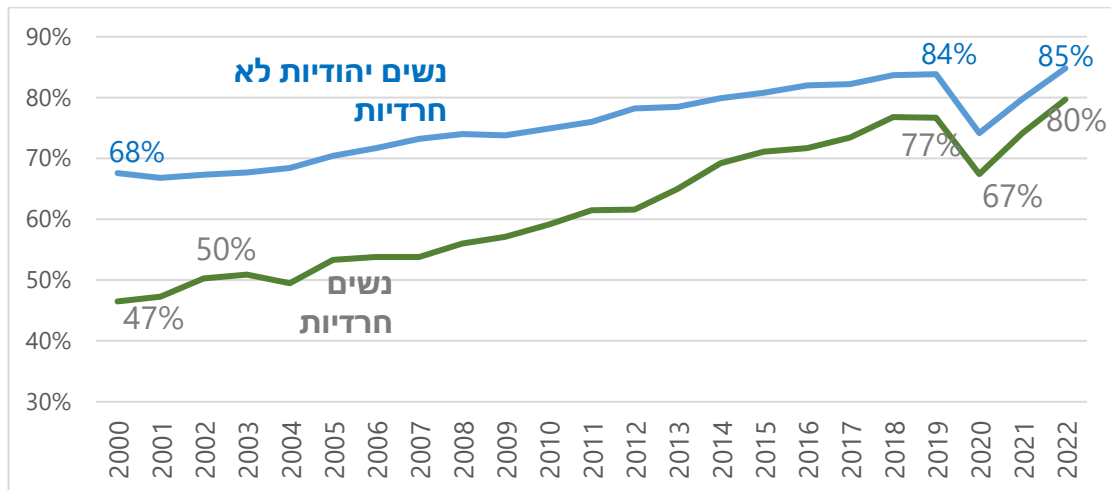
במקביל לקיצוץ התקציבי, מדיניות הממשלה עודדה יוזמות להגדלת התעסוקה וההכשרות בקהילה החרדית (כהן, 2005). תוך שנים ספורות עלה אחוז החרדים העובדים במידה ניכרת, תוך גיבוי ממשלתי מסיבי בתחומים שונים: הכשרות ייעודיות לחרדים, עידוד הקמתם של מקומות תעסוקה בסמיכות לערים החרדיות, מלגות נדיבות לחרדים היוצאים להכשרות מקצועיות ולאקדמיה, ועוד (תמיר, 2010). בעוד שב-2002 היו רק 34% מהגברים משולבים בשוק התעסוקה, הרי שבשנת 2022 53% מהגברים היו משולבים בתעסוקה (איור 2). בקרב הנשים הייתה עלייה מ-39% ב-1983 ל-50% ב-2002 ועד 80% מהנשים משולבות בעבודה בשנת 2022, שיעור כמעט זהה לזה של יהודיות לא-חרדיות (איור 3). בנוסף ניכר הבדל באיכות התעסוקה. בחברה החרדית 38% מהנשים ו-25% מהגברים עובדים בעבודה חלקית, לעומת רק 24% מהנשים ו-10% מהגברים בקרב יהודים לא-חרדים.

איור 2: שיעור תעסוקה של גברים חרדים ויהודים לא-חרדים בגילים 25–64

שיעור תעסוקה אפקטיבי – מועסקים בניכוי עובדים שנעדרו זמנית מעבודתם למשך כל השבוע בגלל סיבות הקשורות בקורונה. חרדים עד 2013 לפי סוג ביי"ס אחרון, מ-2014 לפי הגדרה עצמית. מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

איור 3: שיעור תעסוקה של נשים חרדיות ויהודיות לא-חרדיות בגילים 25–64

שיעור תעסוקה אפקטיבי – מועסקים בניכוי עובדים שנעדרו זמנית מעבודתם למשך כל השבוע בגלל סיבות הקשורות בקורונה.

חרדים עד 2013 לפי סוג בייס אחרון, מ-2014 לפי הגדרה עצמית.

מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני סקר כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ההכנסה הממוצעת החודשית של גברים חרדים בשנת 2019 הייתה 8,529 ש"ח, 53% בלבד מההכנסה הממוצעת החודשית בקרב גברים יהודים לא-חרדים (16,024 ש"ח). אצל הגברים החרדים השכר הנמוך נובע בעיקר משכר שעתי נמוך, 55 ש"ח לשעה בממוצע, לעומת 82 ש"ח בקרב גברים יהודים לא-חרדים (67% מהשכר השעתי של גברים יהודים לא-חרדים), אך גם ממספר שעות עבודה נמוך – 36 שעות בשבוע, לעומת 45.5 שעות בקרב גברים יהודים לא-חרדים (79% ממספר שעות העבודה של גברים יהודים לא-חרדים) (מלאך, כהנר ובכר, 2022).

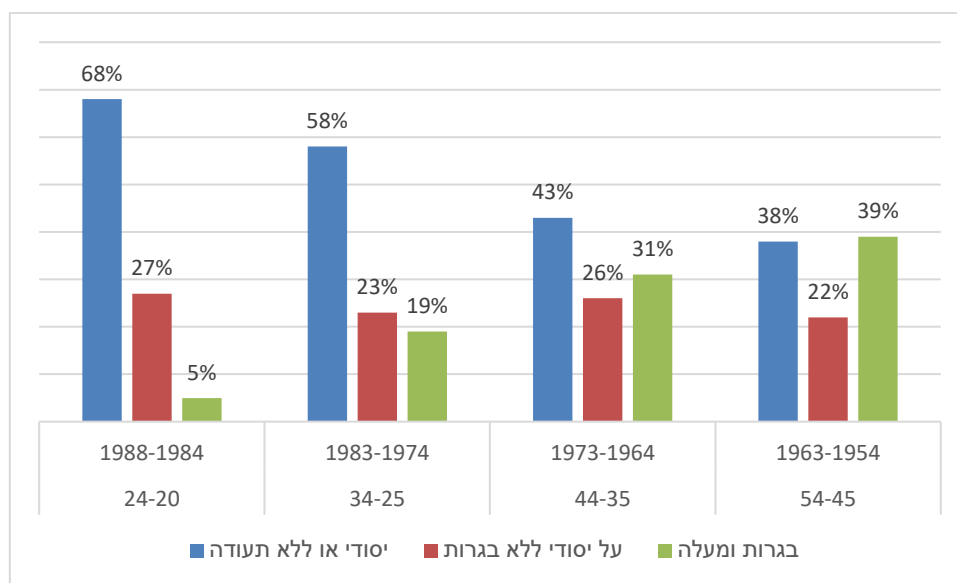
ההכנסה הממוצעת החודשית של נשים חרדיות בשנת 2019 הייתה 7,677 ש"ח בחודש בממוצע, 73% מההכנסה הממוצעת החודשית בקרב נשים יהודיות לא-חרדיות (10,453 ש"ח). אצל הנשים החרדיות השכר הנמוך נובע בעיקר מעבודה במשרות חלקיות, 30 שעות עבודה בממוצע בשבוע, לעומת 37 אצל לא-חרדיות (81% משעות העבודה של יהודיות לא-חרדיות). השכר השעתי של נשים חרדיות היה 60 ש"ח לשעה, לעומת 66 ש"ח לשעה בקרב יהודיות לא-חרדיות (91%) (מלאך, כהנר ובכר, 2022).

מסקר שערכנו במכון אהרן במהלך ספטמבר 2023, בשיתוף עם המכון לחירות ואחריות באוניברסיטת רייכמן, בקרב מדגם מייצג של 932 חרדים נשואים בני 24–64, מצאנו כי 51% מהמשיבים שעובדים מועסקים במקומות עבודה חרדיים, 24% עובדים בסביבה מעורבת, ו-20% עובדים בסביבה חילונית.⁸ בחלוקה מגדרית, יותר גברים מנשים עובדים במקומות חרדיים (56% לעומת 43%, בהתאמה).

⁸ הסקר נערך על ידי חברת אסקריא המתמחה באיסוף נתונים בחברה החרדית ומבצעת מחקרים וסקרי דעת קהל למגזר זה.

בנוסף, יש הבדלים בין גברים ונשים בכל הקשור להשכלה והכנה לשוק העבודה, אשר באים לידי ביטוי אחר כך בשכר ובפרייון העבודה. בעוד שנשים חרדיות לומדות במערכת החינוך תוכנית לימודים מלאה הכוללת גם מקצועות חול, הכשרה מקצועית ולימודי המשך, בקרב הגברים ניכרת מגמה של ירידה במשך הלימודים הפורמליים. תופעה זו מנוגדת למגמת העלייה בשיעור המשכילים בשאר האוכלוסייה בישראל (רגב, 2013). הסיבה העיקרית לכך הייתה מעבר הדרגתי מלימודים תיכוניים ללימודים בישיבות קטנות עם סיום הלימודים ביסודי, והדבר בא על חשבון לימודים תיכוניים (רגב, 2013). באיור 4 ניתן לראות את קבוצות הגיל השונות נכון לשנת 2008. השכלתם הפורמלית של 68 אחוז מן הגברים החרדים בקבוצת הגיל 20–24 היא ברמת בית ספר יסודי או פחות, לעומת 38 אחוז בלבד בקרב בני 45–54. רק ל-5 אחוזים מהחרדים בני 20–24 יש תעודת בגרות או למעלה מכך, לעומת 39 אחוז מהחרדים בקבוצת הגיל 45–54 (רגב, 2013).

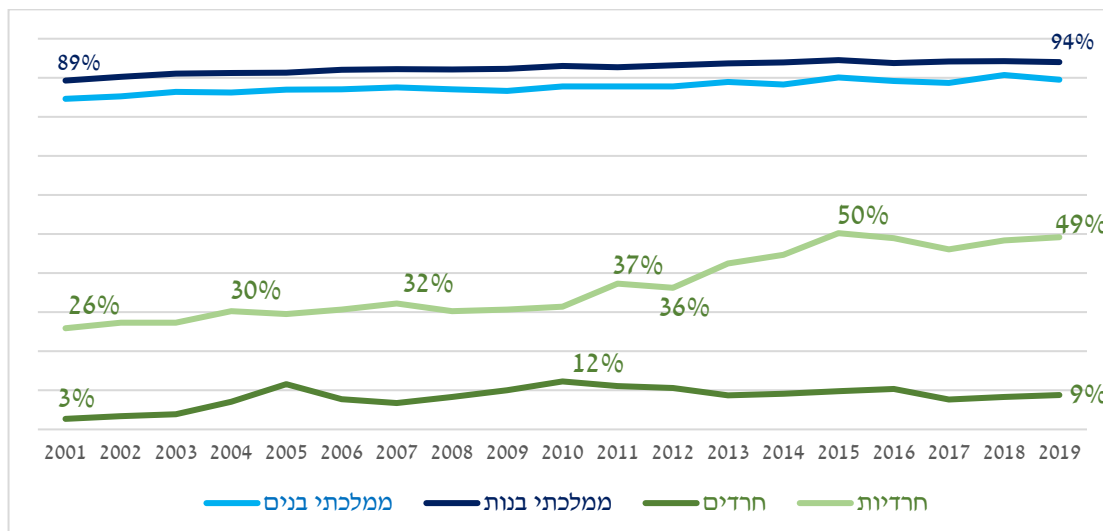
איור 4: תעודה פורמלית אחרונה בקרב גברים חרדים – שיעור בעלי התעודה בכל קבוצת גיל, 2008

מקור: רגב (2018) על בסיס נתוני מפקד האוכלוסין של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

אצל הנשים יש עלייה ניכרת במספר הניגשות לבחינות הבגרות. איור 5 מציג את שיעור הנבחנים בבגרות (לאו דווקא "זכאים") לפי מגדר ומגזר. הנתונים לגבי נשים חרדיות אינם כוללים את הנבחנות במבחני סאלד, הנפוצים בבתי הספר החרדיים ומוכרים כנקודות שקולות לתעודת בגרות חלקית. עם זאת ניכרת מגמת עלייה בשיעור הנבחנות, מ-26% בתחילת התקופה השלישית, המתוארת, ועד כמעט מחצית מהנשים בשנת 2019.

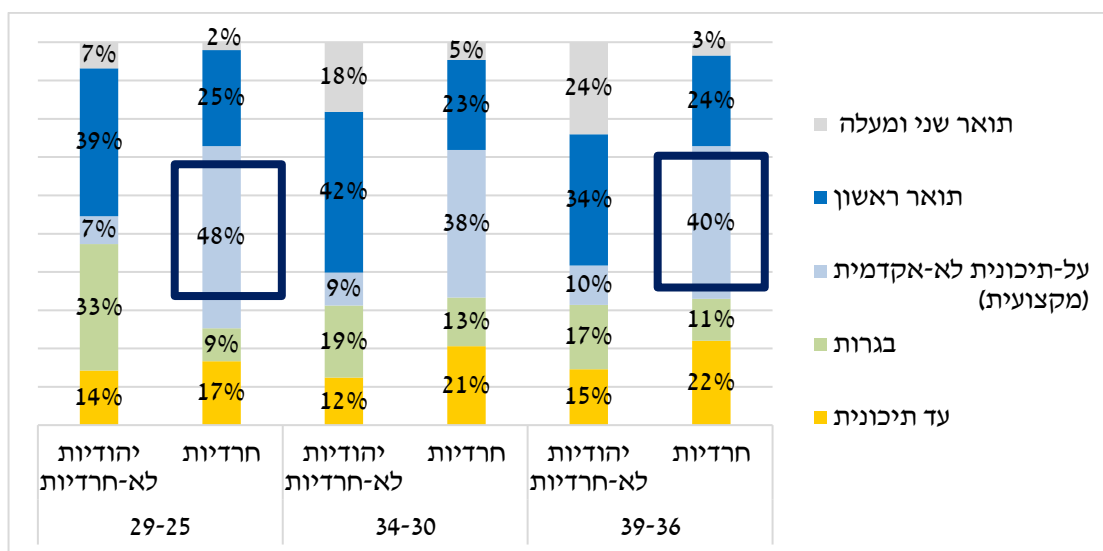
איור 5: שיעורי הנבחנים בבחינות בגרות לפי מגדר ורמת דתיות

שיעור הנבחנים במבחני בגרות בכיתה י"ב מתוך כלל תלמידי י"ב באותה קבוצה.
מקור: עיבודי מכון אהרן לנתונים גולמיים של משרד החינוך.

כמו כן, ניכרת עלייה בשיעור הנשים שפונות להכשרה מקצועית, כולל הכשרה במכונים הממשלתיים להכשרה בטכנולוגיה ובמדע (מה"ט) למקצועות ההייטק. איור 6 מלמד על שינויים שחלו בין שנתוני לידה, כך ניתן לראות עלייה בכמות הנשים שפונות להשכלה על-תיכונית לא-אקדמית. בגילי 35-39 ל-40% מהחרדיות השכלה כזו, לעומת 48% בקרב נשים חרדיות בנות 25-29. מספר הנשים בעלות השכלה עד תיכונית ירד בקרב בנות 25-29 ל-17%, לעומת 22% אצל בנות 35-39.

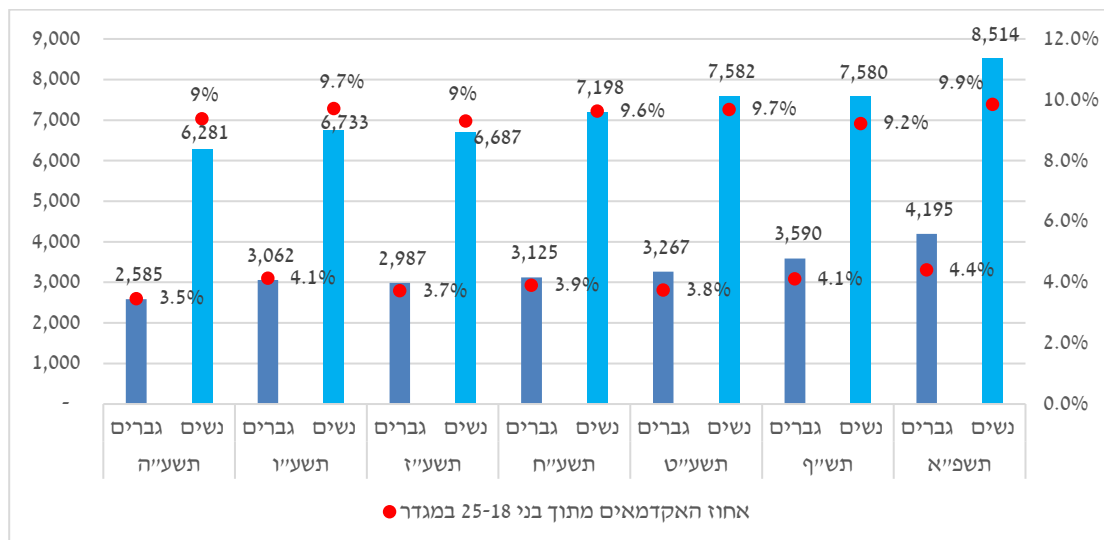
איור 6: נשים חרדיות ויהודיות לא-חרדיות לפי רמת השכלה וקבוצת גיל, 2019

מקור: אקסלרד וקלישר (2023) על בסיס נתוני סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

באקדמיה חלה עלייה במספר הסטודנטיות וגם הסטודנטים החרדים (מלאך 2014), כפי שניתן לראות באיור 7. למרות העלייה המספרית, שיעור הנשים האקדמאיות הוא פחות מ-10% ויחסית קבוע, ושיעור הגברים האקדמאים עלה בפחות מאחוז, מ-3.5% ל-4.4%.

איור 7: מספר (ואחוז) הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה, לפי מגדר ושנה

לא כולל תואר שלישי באריאל ולא כולל האוניברסיטה הפתוחה.
מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני המועצה להשכלה גבוהה.

מלבד העלייה בשיעורי התעסוקה (איורים 2 ו-3), ניכרת עלייה במספרם של החרדים העובדים בשירות המדינה (טרכטינגוט, 2023) ועלייה ניכרת במספר המשולבים בשוק העבודה במקומות עבודה הטרוגניים (פלג-גבאי, 2022). היציאה של חרדים לעבודה מחוץ לקהילה, ובעיקר בשירות הציבורי המזוהה עם המדינה, אינו מבשר בהכרח על עלייה במצבם הכלכלי בטווח הקרוב, שכן בשירות הציבורי המשכורות אינן גבוהות, אבל הוא מסמך בקיעים בחומות ההתבדלות ושילוב נוסף בחברה הכללית.

ככל שחוגים מסוימים בחברה החרדית החלו להיפתח לשילוב באקדמיה, בתעסוקה ובחברה, הרי שחלה מנגד הקצנה בקרב חוגים אחרים אשר חששו מאיבוד אתוס ההתבדלות שבו דגלו החרדים שנים רבות. יותר ויותר חרדים מהפלג הליטאי אימצו רטוריקה של נטורי קרתא, פרשו מהזרם המרכזי והקימו את הפלג הירושלמי, פלג קיצוני בעל מסרים בדלניים והתנגדות אקטיבית למדינה ולגיוס לצבא (מלאך, 2017). גם בקרב החרדים המזרחיים, שבאופן מסורתי היו פתוחים יותר לחברה הישראלית, חלה הקצנה והוקמה תנועת "בני תורה" שהתקרבה למנהיגות הליטאית הקיצונית כריאקציה לפתיחות היחסית של הקהילות המזרחיות (בראון, 2017). ההקצנה מתבטאת בתופעות כמו עלייה במספר התקנונים המחמירים במוסדות החינוך, עלייה במספר בתי הספר היסודיים לבנים המשתייכים למוסדות הפטור (בארט, שפיגל ומלאך, 2020), והקצנה בהפרדה המגדרית ובמתן זכויות שוות לנשים (מן וקובו-רום, 2020). שני החוגים מתקיימים זה מול זה, מחלקים את החברה החרדית לחלקים שונים ומרחיבים את הפערים בין מרכז לשוליים (זיכרמן וכהנר, 2012).

בכל הקשור לגיוס גברים חרדים לצבא עולה כי מספר תלמידי הישיבות שהיו תחת הסדר דחיית הגיוס, שעמד על 49,000 בשנת 2006, המשיך לטפס. בעוד שבשנת 2012 היו תלמידי ישיבה גבוהה ו-70,798 אברכים (גברים נשואים), ב-2021 היו תלמידי ישיבה גבוהה ו-96,561 אברכים (מלאך, כהנר ובכר, 2022).

מבחינה גאוגרפית, מגמת היציאה החרדית למגורים בכל רחבי הארץ המשיכה לצבור תאוצה בתקופה זו (כהנר, 2020). אם בתחילת התקופה היו מחירי הדיור בשפל בשל המשבר הכלכלי, הרי שבמהלכה עלו מחירי הנדל"ן מאוד וחרדים רבים החלו לקנות דירות בפריפריה. בתום תקופה זו, האוכלוסייה החרדית מפוזרת בכל הארץ.

לסיכום, רבים בחברה החרדית עדיין בתודעת חרדה שאורח החיים התורני עלול להיעלם, אם וכאשר יאפשרו שילוב של החרדים באוכלוסייה הכללית. אותו "מצב חירום" שעליו הכריזו עם קום המדינה כאשר החרדים היו מתי מעט, עדיין מתקיים כיום אף על פי שהחרדים מהווים כ-13% מהאוכלוסייה. יחד עם זאת, הגידול המספרי של החברה החרדית, התרחבות השוליים בה והתפרסותה לפריפריה הגאוגרפית של מדינת ישראל גורמים למגוון זרמים חדשים פתוחים יותר בקרב החרדים, שייתכן כי נוכחותם תסייע בהמשך. לשנות את תפיסת "מצב החירום", כפי שיפורט בהמשך.

3.4 יחסי חרדים ומדינת ישראל: הגיוס לצבא כמקרה בוחן

דוגמה הממחישה את מורכבות היחסים בין החברה החרדית לבין המדינה היא נושא גיוס גברים חרדים לצה"ל. בתקופת קום המדינה הוחלט כי גברים הלומדים תורה ומצהירים שתורתם אומנותם יוכלו לקבל דחיית גיוס, שלעיתים קרובות מובילה לפטור מוחלט בהמשך (מלחי, 2018). עד לשנת 1998 ניתן פטור זה בצו של שר הביטחון, אך לאחר עתירה לבג"צ נאלצה הממשלה לחוקק חוק בנושא. החוק, "חוק טל", חוקק בתחילת שנות ה-2000 (על שם הוועדה שהמליצה עליו ובראשה השופט צבי טל) והסדיר את נושא הפטור מגיוס לבני הישיבות. חוק זה, אשר היה בתוקף בשנים 2002–2012, אפשר לתלמידי ישיבות לקבל דחיית גיוס לצבא עד גיל 23. בגיל זה הם יצאו ל"שנת הכרעה" שבסופה היה עליהם להחליט האם להתגייס או לחזור ולבקש דחייה (חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, תשס"ב-2002). העובדה שיש חוק המסדיר את הנושא גרמה לאמון בקרב מנהיגים חרדים בצבא ובמערכותיו, כאשר בד בבד הצבא החל לפתוח מסגרות ייחודיות לחרדים ולהתאים אופני שירות שונים לבני החברה החרדית, תוך כדי הידברות עם נציגי הציבור החרדי (מלחי, 2017). עד 2012 שלחו קהילות מהמיינסטרים החרדי, בעיקר מהסקטור החסידי, יותר ויותר מבניהן לצבא, כך למשל ב-2013 התגייסו כ-2,000 חרדים, שהיו כ-25% מהשנתון של גברים חרדים. צעירים רבים שרצו לצאת לעבודה מצאו אפיק שירות התואם את ערכיהם ואורח חייהם והתגייסו, ומספר הגברים החרדים המשרתים בצבא הגיע לאלפיים, רבים מהם מקרב המיינסטרים החרדי ולא רק מהשוליים המודרניים. במקביל, נפתחו בפני צעירים חרדים אפיקים לשירות אזרחי בארגונים חברתיים שונים (מלחי, 2019), והגיוס לשירות צבאי או אזרחי החל להיתפס באופן חיובי בחברה החרדית (שטרן וזיכרמן, 2013).

בשנת 2013 אירעו במקביל שלושה אירועים שסימנו תפנית ביחסי החרדים וצה"ל:

1. **בתחום המשפטי**, בג"צ החליט שלא להאריך את תוקפו של חוק טל בטענת חוסר שוויון, והטיל על הכנסת לשוב ולחוקק חוק טוב יותר שייתן מענה לשאלת השוויון בין החרדים לשאר האוכלוסייה. שוב נכנס הפטור מגיוס לצבא של החרדים לאזור אי-ודאות שנמשך עד היום. הצעות חוק שונות עלו וירדו, כמו גם עתירות לבג"צ שהורה לממשלה פעם אחר פעם למצוא פתרון, בינתיים ללא מענה (פרנקל-שור, 2023). מצב זה מערער את אמון המנהיגות החרדית במדינה ובמוסדותיה, והגיוס לצבא, שהפך בעבר למקובל יותר, הפך להיות תופעה מינורית ושולית.
2. **בתחום הארגוני**, בתקופת חוק טל (2002–2012) יותר צעירים חרדים הביעו את רצונם לשרת בשירות האזרחי, ומספר המתנדבים עלה. השירות האזרחי ביקש להציע מסלולים אטרקטיביים למשרתים, הכוללים לימודים והכשרות תוך כדי השירות. בשלב הזה התערב צה"ל, שחשש מכך שמשרתים מסקטורים נוספים יעדיפו שירות אזרחי אטרקטיבי במקום גיוס לצבא, ולכן אפשרויות השירות האזרחי לחרדים צומצמו. דבר זה גרם לירידה של 90% במספר המשרתים שירות אזרחי בתוך שנים ספורות (מלחי, 2019).

3. **בתחום הפוליטי**, לאחר בחירות 2013 הוקמה ממשלה בראשות בנימין נתניהו, בשותפות עם נפתלי בנט ויאיר לפיד, וללא נציגות חרדית (לראשונה מזה שנים). הדבר אפשר להוביל מדיניות שתצר את צעדיהם של החרדים בתחומים שונים (כרמל, 2013), דבר שיצר פיחות נוסף באמון בין החרדים לרשויות והרחיק אותם עוד מגיוס לצבא.

בשנים שאחרי 2013 המשיך הדיווח על מספר החרדים שהתגייסו לעלות עד כ-3,000, אך ב-2017 התברר כי המספרים זויפו ולכן הדיווחים אינם נכונים. בעקבות הגילוי, חלה בהם צניחה גדולה ב-2018 (אלמסי, 2023). נכון להיום, כ-10% בלבד מהשנתון של גברים חרדים מתגייסים לצבא, וגם אלו בעיקר מהפריפריה החרדית. חשוב לציין כי בעקבות שתי החלטות ממשלה ב-2013 חלה עלייה זמנית במספר הגברים החרדים העובדים וברמת הכנסתם, ובמקביל חלה ירידה במספר הלומדים בישיבות (זוסמן וזופניק, 2021). החלטה ראשונה הייתה "לרוקן את הבריכה" ולתת פטור גורף משירות בצבא לתלמידי הישיבות מגיל 24, והשנייה לחייב מיצוי כושר השתכרות של שני בני הזוג כדי לקבל סבסוד למסגרות לגיל הרך. עלייה זו הייתה זמנית, ולא השפיעה במידה רבה על מספר המתגייסים לצבא. ב-2015, עם הקמתה של ממשלה חדשה, שב וירד שיעור הגברים החרדים בתעסוקה, ובמקביל שב לעלות מספרם של בני הישיבות.

בשנים האחרונות נמשך הפיחות במספר המתגייסים החרדים. רוב היחידות המותאמות לחרדים נסגרו, וחלקן מאויש על ידי חיילים מהציונות הדתית (אלו המגדירים עצמם "חרדים לאומיים"). מספר החרדים המתגייסים כיום עומד על מאות בודדות בשנה (אלמסי, 2023), ורובם מהפריפריה החרדית, או מחסידות חב"ד שלה יש הסדר מיוחד עם הצבא. בזרם המרכזי החרדי, גיוס אינו חלק מסט האפשרויות העומדות בפני צעיר חרדי (Trachtengot, Black and Klor, 2023). דבר זה ממחיש עד כמה מורכבים ושבריריים יחסי החברה החרדית והמדינה, ועד כמה חשוב האמון ההדדי כדי לבנות אותם בצורה חיובית.

לסיכום

מבחינתה של החברה החרדית, ניתן לחלק את 75 שנות קיומה של מדינת ישראל לשלוש תקופות:

- התקופה הראשונה, מ-1948 עד 1977, שבה נזרעו זרעי מדיניות ההתבדלות והוקמה "חברת הלומדים", התאפיינה בעיקר בחיזוק פנים-קהילתי וביסוס קיומה של החברה החרדית כמיעוט משמעותי במדינת ישראל. דבר זה נעשה על ידי חיזוק המוסדות הפנימיים בחברה – הן מוסדות החינוך והן הערים ושכונות המגורים שבהן התרכזו חרדים, חיזוק הלכידות החרדית והתבססותה של מנהיגות חרדית פורמלית שהתוותה את דרכה של הקהילה. במרבית תקופה זו לא היו החרדים חלק מהשלטון, והיו מעורבים אך מעט בסוגיות מרכזיות שהשפיעו על עיצובה של מדינת ישראל. בתקופה זו השתתפו מרבית החרדים בכוח העבודה, השתייכו למעמד הביניים הישראלי, ומספר הילדים במשפחה היה גבוה אך מעט מזה של הממוצע בישראל.
- התקופה השנייה, 1977–2002, הייתה תקופת הצמיחה וההתבססות של החברה החרדית. בשנים אלו החלו החרדים לקחת חלק מרכזי בשלטון ולהיות מעורבים בסוגיות מרכזיות שעיצבו את דמותה של המדינה. בה בעת, סיוע נרחב של המדינה אפשר הרחבה ניכרת של מוסדות חינוך וישיבות, וכן את התבססותו וקיומו של אורח החיים החרדי, מה שתרם לגידול מהיר והתבססות באזורים שונים ברחבי המדינה. ההתרחבות התאפיינה גם בפיצול ההנהגה והתבססותם של פלגים נוספים בחברה החרדית, תוך שמירת ההגמוניה המנהיגותית, הלכידות הקהילתית ונקיטת עמדה אחידה כלפי מדינת ישראל. בד בבד עם ההתרחבות וההתבססות החרדית התחזקה מדיניות ההתבדלות, חלה ירידה דרסטית בהשתתפות בכוח העבודה, ומספר הילדים למשפחה גדל, והגיע בסוף התקופה לממוצע של 7.4 ילדים לאישה חרדית (ויינרב, צ'רניחובסקי ובריל, 2018).

- התקופה השלישית, 2002 עד היום, מתאפיינת בחישוב מסלול מחדש. תמיכתה של המדינה באורח החיים החרדי מתערערת, ומתרבות המחלוקות הפנימיות ותת-הקבוצות. הדבר גורם לגידול במספר החרדים בעלי "נגיעות מודרניות" המשתלבים באקדמיה, בתעסוקה ולעיתים אף בצבא, לצד מגמות הקצנה בקרב קבוצות שמרניות מיינסטרימיות (כהנר, 2020). במקביל גדלים השוליים החברתיים בחברה החרדית ומתחיל להתפתח מעמד ביניים שכמעט לא היה קיים קודם לכן. למגמות אלו ישנן השפעות כלכליות לא מבוטלות על החברה החרדית בכלל, ועל התנהגותם של משקי הבית החרדיים בפרט. בפרק הבא תוצגנה השפעות אלו, תוך בחינת השינויים המתרחשים בשנים האחרונות.

4. חברה חרדית פוגשת כלכלה

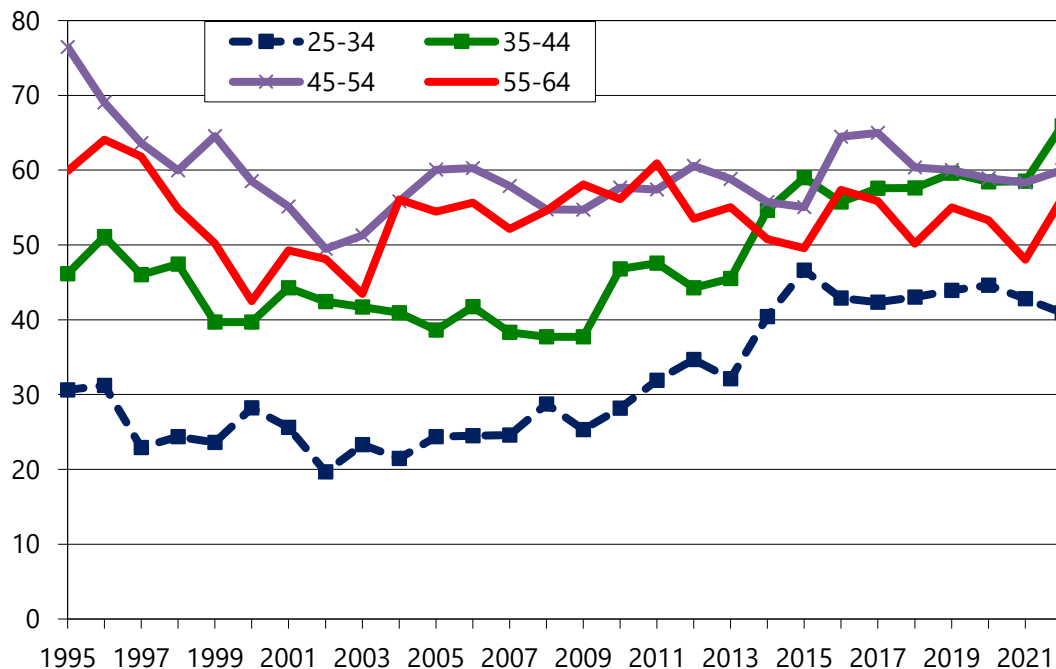
למרות מגמות היסטוריות וסוציולוגיות שתוארו בהרחבה, ולמרות ההתבדלות וההסתגרות של החברה החרדית מפני החברה הכללית, מגמות השתלבות מסוימות חלו החל משנת 2002, כפי שתואר לעיל. בפרק זה נדגים כי חלק מהמגמות התעצמו בעשור האחרון. עקב שינויי מדיניות ושינויים פנימיים שחלו בחברה החרדית, שכן כמו קבוצות אחרות גם החרדים אינם קבוצה הומוגנית, ניתן לראות שונות בתפיסות ובהתנהגות בקרב חרדים לפי פלג, רמת שמרנות, מגדר, השכלה, השתתפות בכוח העבודה והכנסה. בין המגמות שניתן לראות:

1. גיל היציאה לעבודה יורד.
2. עלייה במשקי הבית שבהם שני בני הזוג עובדים.
3. ירידה בשיעור העוני החרדי בעשור האחרון.
4. פערים בתפיסת האזרחות החרדית.
5. התפזרות גאוגרפית לפריפריה והשלכות על התעסוקה.

1. גיל היציאה לעבודה יורד

במקביל לעלייה בשיעור התעסוקה (איורים 2 ו-3), ניתן לראות בנתונים שהייתה ירידה בגיל היציאה לעבודה של גברים חרדים. באיור 8 ניתן לראות שיש קפיצה חדה בשנים 2013–2015 בשיעור הצעירים בגילאי 25–34 וגם 35–44 שעובדים. אחרי שנת 2015 העלייה מתמתנת, וקצת יורדת. כך, לבני 25–34 שיעור התעסוקה ב-2015 היה 46.6% וב-2022, 40.9%, אך עדיין גבוה במידה ניכרת משיעורי התעסוקה בתחילת שנות ה-2000.

איור 8: שיעור תעסוקה של גברים חרדים לפי קבוצת גיל

חרדים עד 2013 לפי סוג בייס אחרון, מ-2014 לפי הגדרה עצמית.
מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני סקרי כוח אדם של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תעסוקה של גברים חרדים היא צעד חשוב לצמצום פערי שכר לעומת משקי בית לא-חרדיים. לפי גורדון (2023) ככל שהגבר החרדי יוצא בגיל צעיר יותר לעבודה, כך שכרו גבוה יותר והמשפחה במצב כלכלי טוב יותר. לדוגמה, גבר שעזב את הכולל בגיל 25, בגיל 40 ההכנסה מעבודה לנפש סטנדרטית במשק הבית שלו היא 4,008 ש"ח, לעומת 2,908 ש"ח אם עזב את הכולל בגיל 31–40. מהניתוח עולה כי העוזבים עד גיל 30 הם משכילים יותר ורוכשים ניסיון בשוק העבודה, ולכן כושר השתכרותם גבוה לעומת אלו שעוזבים אחרי גיל 30. שכרם של האחרונים נמוך יותר בשל נטייה נמוכה לרכוש השכלה, מיעוט ניסיון בשוק העבודה והשתייכות לענפי כלכלה המאופיינים בפריון נמוך (גורדון, 2023).

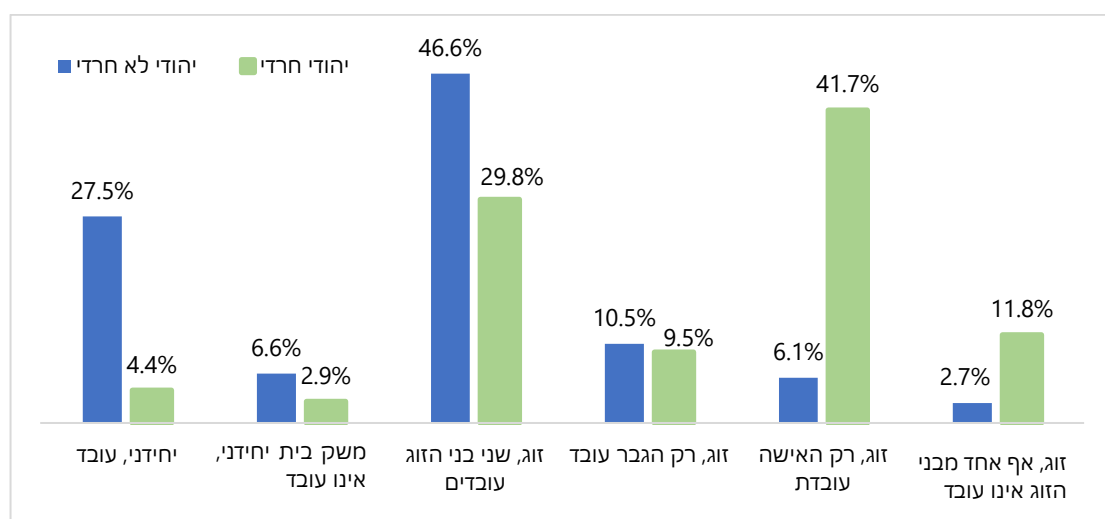
במקביל לכך נמצא שככל שיציאתו של הגבר החרדי לעבודה מוקדמת יותר, כך מספר הילדים במשפחה עשוי להיות נמוך יותר: 5.5 ילדים בממוצע אם הגבר עזב בגיל 25, לעומת 6.5 ילדים בממוצע אם הגבר עזב את הכולל בין גיל 31 ל-40 (גורדון, 2023).

החוקרים חלוקים בשאלה האם העלייה המתונה שאנו רואים בשנים האחרונות בשיעורי התעסוקה בקרב גברים חרדים עשויה להביא בעתיד לאחוזי שילוב בתעסוקה דומים לאלו של גברים יהודים לא-חרדים. לפי קרלינסקי (2022), השינוי המשמעותי בתעסוקה של גברים חרדים היה התקרבות של הגברים החרדים הצעירים לדפוס התעסוקה של גברים חרדים מבוגרים יותר (סביב 60%). כך שלדבריו, גם אם תהליך זה יימשך בעתיד, לא צפויה התכנסות בשיעור התעסוקה בין גברים חרדים לגברים יהודים לא-חרדים, אלא התכנסות של הגברים החרדים לשיעור תעסוקה של 60%. לעומת זאת גורדון (2023) מצא כי קבוצת הגברים החרדים שלא למדו בכולל ו/או יצאו לעבודה לפני גיל 25 נטו להידמות בדפוסי התעסוקה ובהיקפה לגברים משאר האוכלוסייה שאינם חרדים, יותר מאשר לגברים חרדים, כלומר היקף התעסוקה שלהם היה גבוה והשכר היה קרוב לממוצע בכלל המשק (גורדון, 2023). כך, לחרדי שיוצא לעבודה בגיל 24 יש היקפי משרה ושכר שדומים לאלו של עמיתו מהחברה הכללית.

2. עלייה בשיעור משקי הבית שבהם שני בני הזוג עובדים

ברוב משקי הבית החרדים (42%) רק האישה עובדת, זאת לעומת 6% במשקי הבית הלא-חרדים. המצב השכיח אצל לא-חרדים הוא שני בני הזוג עובדים (47%), כאשר בקרב החרדים מצב זה קיים רק בקרב כ-30% ממשקי הבית (איור 9).

איור 9: שיעור משקי בית בכל סטטוס עבודה, לפי מגזר, 2019–2021

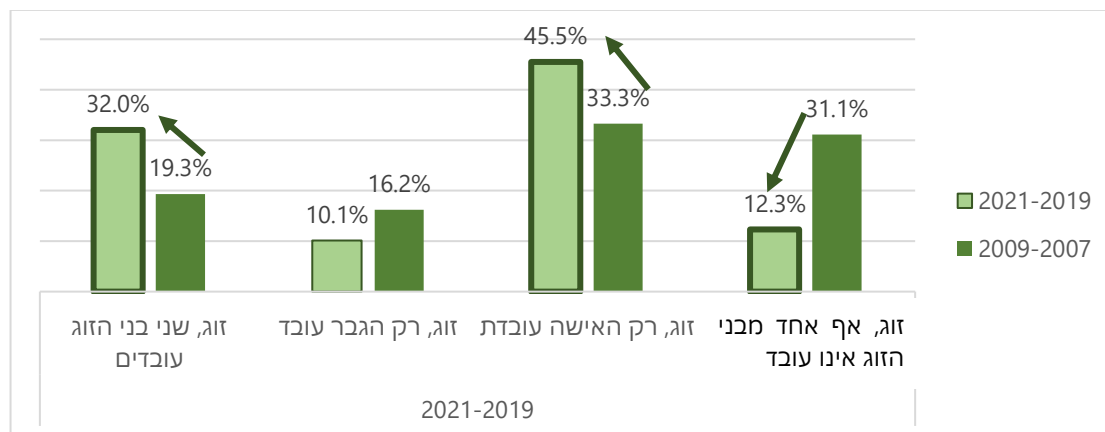

ראש משק הבית בגיל 25–64.

מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני סקרי הוצאות והכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

עם זאת, יש לשים לב כי זו עלייה לעומת השנים 2007–2009, אז רק בכ-19% ממשקי הבית החרדים שני בני הזוג עבדו. במקביל לעלייה במשקי הבית שבהם שני בני הזוג עובדים, חלה ב-2019–2021 ירידה של 19% במספר משקי הבית שאינם עובדים (איור 10). ירידה זו מתחלקת בין עלייה בשיעור משקי בית חרדיים שבהם רק האישה עובדת, ועלייה בשיעור משקי בית חרדיים שבהם שני בני הזוג עובדים.

איור 10: שיעור משקי בית חרדיים בכל סטטוס עבודה, 2009–2007 לעומת 2019–2021

מקור: עיבודי מכון אהרן לנתוני סקרי הוצאות והכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ב-20 השנים האחרונות עלתה ההכנסה מעבודה של משקי הבית בכל קבוצות האוכלוסייה. העלייה בהכנסה מעבודה בקרב משקי הבית החרדים הייתה גדולה יותר מזו של משקי הבית היהודים הלא-חרדים כך שהפער בין הקבוצות הצטמצם, אך הוא עדיין משמעותי ועומד נכון ל-2021 על 49% (ראש משק הבית בגיל 25–44),⁹ כלומר ההכנסה של משקי בית חרדיים היא כמחצית מזו של היהודים הלא-חרדים. העלייה בהכנסה מעבודה של משקי הבית החרדיים הגיעה בעיקר מעלייה בשיעורי התעסוקה הן של גברים והן של נשים ופחות מעלייה בשכר, כאשר כמחצית מהעלייה הגיעה משינוי ההכנסה של הגברים החרדים וכמחצית משינויים אצל הנשים החרדיות. הפער שעדיין קיים אל מול יהודים לא-חרדים הוא תוצאה הן של שיעור התעסוקה הנמוך של הגברים החרדים והן של רמת השכר, שמושפעת באופן משמעותי מרמת ההשכלה (ליפשיץ ולרום, 2024).

3. ירידה בשיעור העוני החרדי בעשור האחרון

בשנים 2003–2005 חלה עלייה חדה בתחולת העוני בקרב משפחות חרדיות, מ-45% ל-58%, בגלל העלייה ביוקר המחיה והקיצוץ בקצבאות הילדים ובתשלומי ההעברה, שבוצע במסגרת תוכנית החירום הכלכלית של שנת 2003 (מלאך, כהנר ובכר, 2022). לעומת זאת בעשור האחרון אנו רואים ירידה בשיעור העוני בקרב משקי בית חרדיים, עד כדי 44% ב-2019. זאת אף על פי ששיעור הגברים החרדים המשתתפים בשוק העבודה עדיין אינו משביע רצון ובקרב הנשים השכר נמוך יחסית. ירידה זו יכולה להיות מוסברת בגידול בשיעור משקי הבית שבהם שני בני הזוג עובדים והירידה בשיעור משקי הבית שבהם אף אחד אינו עובד, שתוארו לעיל.

⁹ שינוי בנקודות אחוז. גילאי 25–44 / ראש משק הבית בגיל 25–44. מקור: סקרי כח אדם, סקרי הכנסות והוצאות, תחזית הלמ"ס ועיבודי מכון אהרן. ההתמקדות בגילאים הצעירים יותר (25–44 ולא 25–64) רלוונטית לגיבוש תרחישים לשוק העבודה והדמוגרפיה בעוד 20 שנה. חשוב לציין שהשנתונים הצעירים בחברה החרדית הינם בעלי מאפיינים שונים, ובפרט הם מתאפיינים בשיעורי תעסוקה גבוהים יותר.

בנוסף, ניתן להסביר נתון זה גם בעלייה ניכרת בשיעורי התעסוקה של נשים חרדיות. כפי שניתן לראות גם בנתוני עלייה בתעסוקת נשים חרדיות (איור 3) וצמצום פערי השכר לעומת נשים לא-חרדיות (אקסלרד וקלישר, 2023), עלייה זו בשיעורי התעסוקה של נשים חרדיות נובעת בין היתר מכניסה למשלחי יד שבהם ההכנסה גבוהה יותר, כמו ההייטק (רשות החדשנות, 2023; אקסלרד וקלישר, 2023), וכן מעלייה בהיקפי המשורה בקרב נשים חרדיות (אקסלרד וקלישר, 2023). סיבות נוספות הן ירידה קלה בילודה המשפיעה על מדידת מדד העוני (רגב וגורדון, 2020), כניסה מוקדמת יותר לשוק העבודה (גורדון, 2023; זוסמן וזופניק, 2023), וותק וניסיון של עובדים חרדים המגדילים את פריון העבודה ובעקבותיו גם את השכר (קרלינסקי, 2022). התוצאה היא אפוא ירידה בשיעור תחולת העוני באוכלוסייה החרדית, שעומדת כיום על רמתה הנמוכה ביותר ב-15 השנים האחרונות.

חשוב לציין כי מדד העוני בחברה החרדית אינו משקף תפיסת עוני או רמת רווחה נמוכה (קלינר וצחור-שי, 2017), וכן שרמת ההוצאות במשק הבית החרדי נמוכה משל משק בית יהודי לא-חרדי עקב תמיכה ממשלתית וקהילתית.

נתונים מ-2019 מעלים כי ההוצאות של משק הבית החרדי היו בממוצע 20,506 ש"ח בחודש, לעומת 26,723 ש"ח בחודש במשק בית יהודי לא-חרדי (לוונטל, גורדון ומלאך, 2022). גם הרכב ההוצאות של משקי בית חרדיים שונה מזה של לא-חרדים, בין היתר כתוצאה מהבדלים בהעדפות של הפרטים. שיעור ההוצאות של משקי הבית החרדיים לתצרוכת מסך ההוצאות הוא 67.4%, לעומת 62.6% בקרב משקי בית יהודים לא-חרדיים (לוונטל, גורדון ומלאך, 2022), כששיעור ההוצאה על נסיעות לחו"ל, למשל, נמוך ב-77% במשקי בית חרדיים לעומת לא-חרדיים (סקר הוצאות למ"ס, 2019). לעומת זאת, שיעור ההוצאות של משקי הבית החרדיים לחיסכון מסך ההוצאות היה 5.8% בלבד, לעומת 14.3% בקרב משקי בית יהודים לא-חרדיים (לוונטל, גורדון ומלאך, 2022).

4. פערים בתפיסת האזרחות החרדית

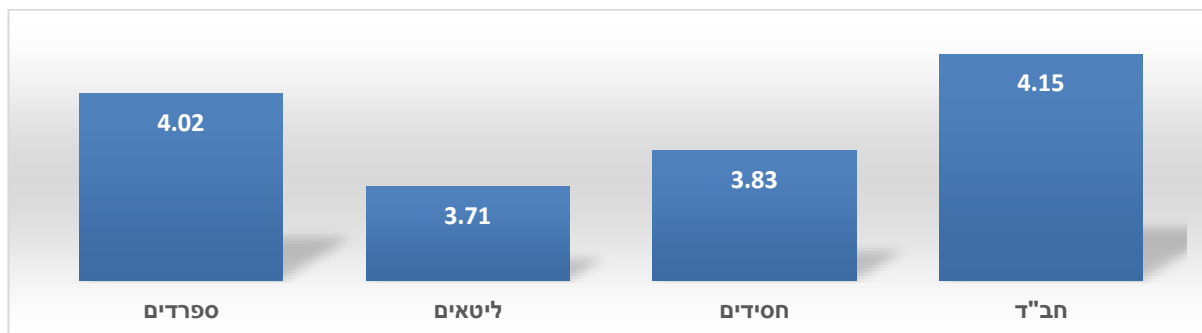
במהלך ספטמבר 2023 נערך סקר על ידי מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות באוניברסיטת רייכמן, בקרב מדגם מייצג של 932 חרדים נשואים, בני 24–64.¹⁰ במסגרת הסקר נשאלו שלוש שאלות על מנת לבחון את המתאם שבין מאפיינים דמוגרפיים שונים והזדהות עם מדינת ישראל:

- עד כמה אתה מגדיר את עצמך כישראלי?
 - באיזו מידה אתה/מרגיש/ה חלק ממדינת ישראל ואתגריה?
 - עד כמה אתה/חשה/ה גאווה בהצלחותיה של מדינת ישראל?
- על שלוש השאלות סולם התשובות היה: מ-1 = בכלל לא עד 5 = במידה רבה מאוד.

¹⁰ הסקר נערך על ידי חברת אסקריא המתמחה באיסוף נתונים בחברה החרדית ומבצעת מחקרים וסקרי דעת קהל למגזר זה.

הממצאים מלמדים כי בשאלה **עד כמה אתה מגדיר את עצמך כישראלי**, שאלה שבדקה את מידת הזהות הישראלית של הנבדקים, ככל שהפרט מגדיר את עצמו מודרני יותר – כך הוא גם מגדיר את עצמו כישראלי יותר. מודרני מאוד – $m=4.24$, לעומת שמרן מאוד – $m=3.78$. כמו כן, בחלוקה לפי פלגים בתוך החברה החרדית (איור 11), ספרדים מגדירים את עצמם כישראלים יותר מהליטאים והחסידיים, וחב"ד מגדירים את עצמם כישראלים יותר מכולם.

איור 11: עד כמה אתה מגדיר את עצמך כישראלי – חלוקה לפי פלג חרדי

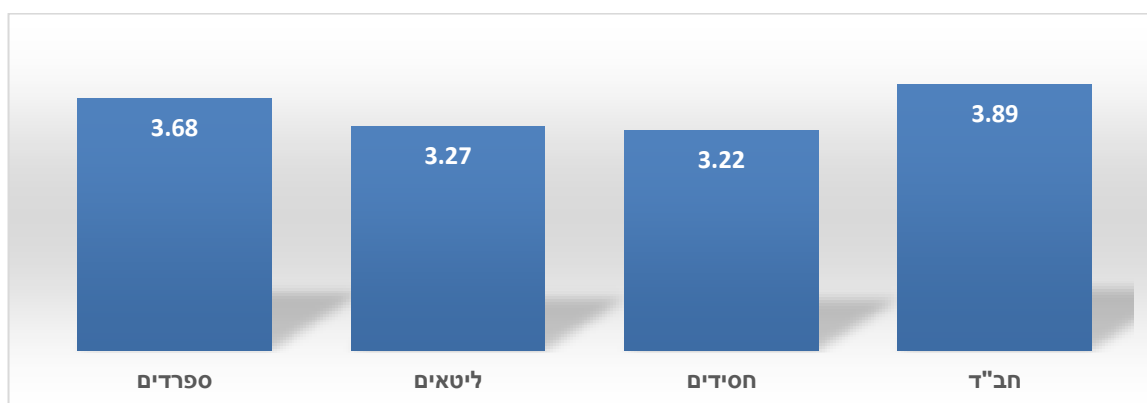

מקור: סקר מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן, ספטמבר 2023.

בחלוקה לפי מגדר, נשים ($m=3.97$) מגדירות עצמן יותר ישראליות מגברים ($m=3.77$). עובדים ($m=3.92$) מגדירים את עצמם ישראלים יותר מלא עובדים ($m=3.60$). כל ההבדלים בין הקבוצות נמצאו מובהקים סטטיסטית.

לעומת הזהות, בשאלה שבדקה את תחושת ההשתייכות של המשתתפים להווייה הישראלית, **באיזו מידה את/ה מרגיש/ה חלק ממדינת ישראל ואתגריה**, נמצא מתאם חיובי בין רמת שמרנות ובין תחושה שהפרט הוא חלק מהמדינה ואתגריה: פרטים שמגדירים עצמם מודרניים $m=3.7$, לעומת שמרנים מאוד – $m=1.52$. לפי פלג חרדי (איור 12), גם כאן כמו בזהות, תחושת ההשתייכות החזקה ביותר נמצאה אצל חב"ד וחרדים ספרדים, לעומת ליטאים וחסידיים.

איור 12: עד כמה אתה מרגיש חלק מהמדינה ואתגריה – חלוקה לפי פלג חרדי

מקור: סקר מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן, ספטמבר 2023.

בחלוקה לפי מצב תעסוקתי, התחושה שהפרט הוא חלק מהמדינה ואתגריה גבוהה יותר אצל עובדים (m=3.45) לעומת מי שאינו עובד (m=3.20). בהקשר זה, מעניין לראות שסביבת העבודה (איור 13) חשובה. תחושה שהפרט הוא חלק מהמדינה ואתגריה גבוהה ביותר אצל מי שעובד בסביבת עבודה חילונית, לעומת מי שעובד בסביבה מעורבת, חרדית, או לבד מהבית.

איור 13: עד כמה אתה מרגיש חלק מהמדינה ומאתגריה – חלוקה לפי סביבת העבודה

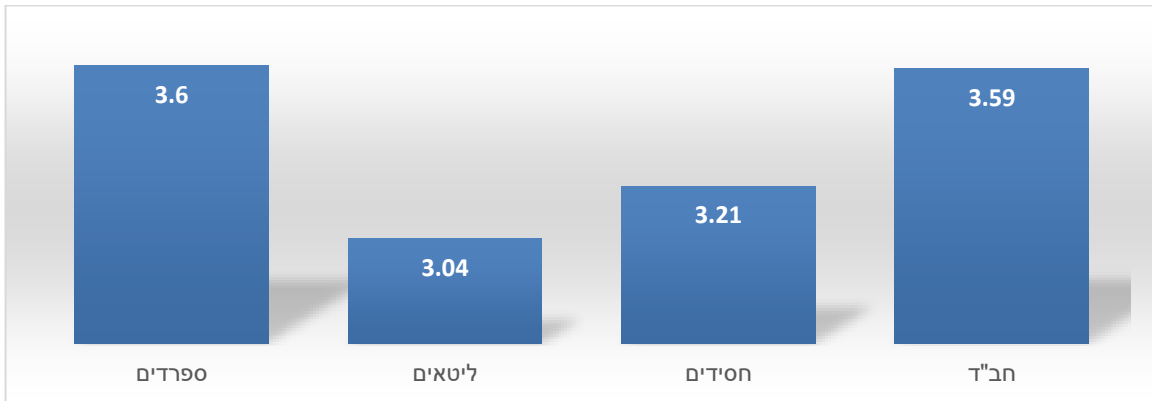

מקור: סקר מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן, ספטמבר 2023.

השכלה מתואמת גם היא עם התחושה שהפרט הוא חלק מהמדינה ואתגריה, והיא גבוהה ביותר אצל בעלי תעודת בגרות (m=3.80) ותואר אקדמי (m=3.60) לתואר ראשון ו-m=3.58 לתואר שני), והיא נמוכה יותר אצל חסרי תעודה (למדתי בישיבה/בסמינר בלבד m=3.19, או אלו שנבחנו במבחני סאלד בלבד m=3.00). קיים מתאם גם בחלוקה לפי עיסוק: תחושה שהפרט הוא חלק מהמדינה ואתגריה נמוכה במיוחד אצל תלמידי ישיבה (m=1.24) וגבוהה אצל סטודנטים (m=3.84). לבסוף, קיים מתאם חיובי בין הכנסת משק הבית לתחושה שהפרט הוא חלק מהמדינה ואתגריה: התחושה חזקה יותר ככל שההכנסה עולה (m=3.57) לבעלי הכנסה מעל הממוצע, לעומת m=3.19 לבעלי הכנסה מתחת לממוצע).

בשאלה נוספת שבדקה את תחושת ההשתייכות להוויה הישראלית: **עד כמה את/ה חש/ה גאווה בהצלחותיה של מדינת ישראל**, הממצאים מלמדים כי קיים מתאם חיובי בין רמת המודרניות ובין תחושת גאווה במדינה ובהצלחותיה. חרדים מודרניים (m=3.7) חשים גאווה גדולה יותר לעומת חרדים שמרניים מאוד (m=2.75). בחלוקה לפי **פלג חרדי** (איור 14), חסידי חב"ד וחרדים ספרדים מבטאים את ההסכמה הרבה ביותר עם ההצהרה על גאווה בהצלחותיה של המדינה, לעומת חסידים וליטאים.

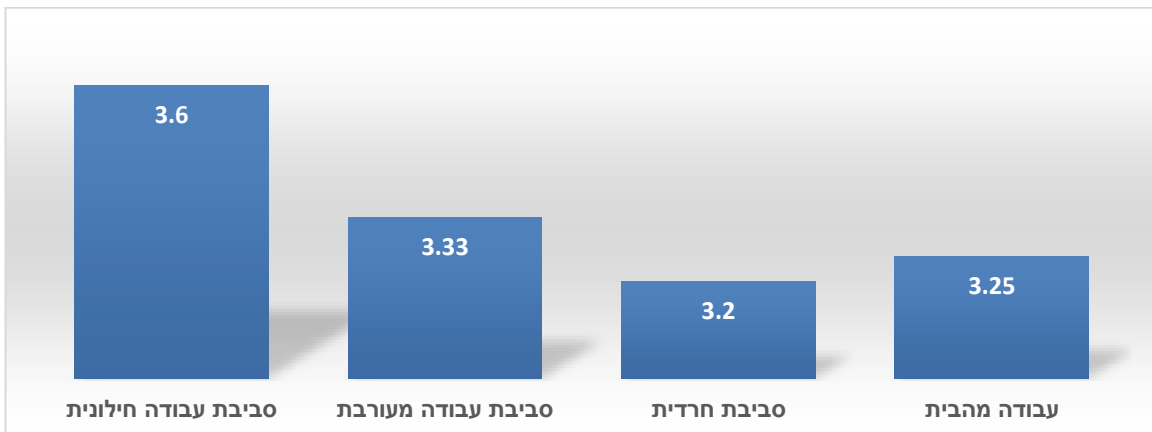
איור 14: עד כמה אתה חש גאווה במדינת ישראל ובהצלחותיה – חלוקה לפי פלג חרדי

מקור: סקר מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן, ספטמבר 2023.

בחלוקה לפי מגדר, גברים ($m=3.41$) הרבה יותר גאים מנשים ($m=3.14$), ולפי מצב תעסוקתי, העובדים ($m=3.33$) הרבה יותר גאים מאלו שאינם עובדים ($m=3.11$). בהקשר זה, מעניין לראות שסביבת העבודה (איור 15) חשובה. תחושת גאווה במדינה גבוהה ביותר אצל מי שעובד בסביבת עבודה חילונית, לעומת מי שעובד בסביבה מעורבת, לבד מהבית או בסביבה חרדית.

איור 15: עד כמה אתה חש גאווה במדינת ישראל ובהצלחותיה – חלוקה לפי סביבת העבודה

מקור: סקר מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות, אוניברסיטת רייכמן, ספטמבר 2023.

לבסוף, הכנסת משק בית והכנסה אישית (המעידה גם על תעסוקה איכותית) מתואמת חיובית עם גאווה בהצלחות המדינה. כך, כשהכנסת משק הבית מעל הממוצע $m=3.52$ (לעומת $m=2.94$ כשהכנסה מתחת לממוצע), וכשהכנסה אישית מעל 10,000 ש"ח לחודש $m=3.48$ (לעומת $m=3.01$ כשהכנסה אישית חודשית היא עד 5,000 ש"ח). כל ההבדלים שצוינו בין הקבוצות מובהקים סטטיסטית. משלוש השאלות האלו לגבי זהות והשתייכות ניתן ללמוד שחרדים רבים חשים הזדהות עם מדינת ישראל, אך הרבה פחות השתייכות. ניתן להסביר זאת בכך שזהותם הישראלית אינה נתונה בספק, אך תחושת ההשתייכות לאתוס הציוני ולליברליות הדמוקרטית שהמדינה מייצגת אינה גבוהה.

5. התפזרות גאוגרפית לפריפריה והשלכותיה על התעסוקה

החברה החרדית עוברת בשנים האחרונות תמורות ניכרות בנושא הדיור – מהצטופפות סביב המרכזים החרדיים הוותיקים במרכז הארץ, החרדים יוצאים בהדרגה אל הפריפריה. להלן ננסה להבין מה מניע שינויים אלו, ואת השפעתם על התעסוקה.

בחברה החרדית, ובמיוחד בזו הליטאית, קניית דירה מקובלת ונפוצה יותר מאשר בכלל האוכלוסייה (זיכרמן וכהנר, 2019). זאת כי על פי התפיסה החרדית, הורדת הוצאות השכירות תסיר מעל הזוג הצעיר נטל כלכלי ותאפשר לגבר להקדיש את זמנו ללימוד תורה. לכן, אחוז החרדים הרוכשים דירות גבוה ועומד על 75%, בעוד ששיעור רוכשי דירות בכלל האוכלוסייה עומד על 74% (כהנר ומלאך, 2021). בהתחשב בכך שמדובר באוכלוסייה ענייה בהרבה וגיל הרוכשים החרדים נמוך יותר, הרי שמדובר בשיעור גבוה באופן ניכר משאר האוכלוסייה (רגב וגורדון, 2020). בעוד שבעבר קניית הדירה הייתה ממומנת ברובה על ידי ההורים, הרי שכיום יותר זוגות צעירים חרדים נאלצים לשלם בעצמם את המשכנתא (לוונטל, גורדון ומלאך, 2022). עליית מחירי הדיור, והעדר יכולת לקנות דירות במרכז הארץ, גרמה לזוגות צעירים חרדים רבים לרכוש דירה בפריפריה. כך, בערים כמו כרמיאל, עפולה, נוף הגליל, טבריה, צפת, חריש, קריית גת, ערד ואשדוד גדלה תוך שנים ספורות האוכלוסייה החרדית במידה ניכרת (רגב וגורדון, 2020). לראיה, בעוד שבשנת 2010 רק 5% מכלל החרדים התגוררו מצפון לחדרה, הרי שב-2022 היה השיעור מעל 10% מכלל הקהילה (מלאך, כהנר ובכר, 2022).

השפעת ההגירה של המשפחה החרדית על התעסוקה נבדקה על ידי רגב וגורדון (2020), ונמצא ששיעורי התעסוקה של גברים חרדים מתואמים עם מקום המגורים שאליו המשפחה מהגרת. הגירה לאזור עתיר תעסוקה כמו חיפה, אשקלון ונפת באר שבע גורמת לשיעורי תעסוקה גבוהים יותר, וגם לעלייה בשכר של הגברים. הנתונים אכן מראים כי שיעורי התעסוקה של גברים חרדים בבני ברק (42%) ובירושלים (45%) נמוכים במידה רבה מהשיעורים באשקלון (72%), בחיפה (60%) ובתל אביב (81%).¹¹ כך, כניסתם של חרדים לאזורים עתירי תעסוקה עשויה להביא לעלייה בשיעור המועסקים (רגב, 2017), וניתן לראות בכך איתות חיובי לגבי שיעורי התעסוקה בהמשך (כהנר, 2020).

כמו כן, יציאה לערים מעורבות שבהן הנורמות החרדיות "רכות" וגמישות יותר עשויה לאפשר השתלבות טובה יותר בתעסוקה ובחברה הכללית. מהסקר שנערך על ידי מכון אהרן והמכון לחירות ואחריות עולה כי מתוך אלו שגרים בערים מעורבות 21% עובדים בסביבת עבודה חילונית, לעומת 18% שעובדים בסביבה חילונית בערים חרדיות, ומתוך אלו שגרים בערים חילוניות האחוז עולה במידה רבה, ו-35% עובדים בסביבת עבודה חילונית.

מנגד, הגירה ממרכז הארץ לאזורים שבהם היצע העבודה אינו גבוה, או לערים שנחשבות "חרדיות", תגביר את מצוקת התעסוקה (במודיעין עילית – 31%). הגירה לצפת, טבריה ועפולה גורמת לירידה בהיקף התעסוקה של גברים חרדים ולירידה בהיצע התעסוקה. בקרב גברים חרדים בפריפריה הצפונית והדרומית, אחוז קטן יותר מהעובדים החרדים מועסק בענפי המידע והתקשורת, ככל הנראה בשל מיעוט אפשרויות התעסוקה בתחומים אלו בפריפריה. בקרב נשים שיעור העוסקות בחינוך גבוה במיוחד במחוזות פריפריאליים (דרום, יו"ש, חיפה וצפון) ואילו במחוזות תל אביב והמרכז שיעור המועסקות בחינוך נמוך יותר ואילו שיעור המועסקות במקצועות חופשיים וטכניים, במנהל ציבורי ובענפי המידע והתקשורת גבוה יותר (רגב, 2017). לכן, כניסת חרדים לפריפריה, כאוכלוסייה הנמצאת ממילא במצב סוציו-אקונומי נמוך, עשויה להחריף את בעיות התעסוקה והפרנסה (רגב וגורדון, 2020).

שאלת הסיבתיות בעינה עומדת: האם חרדים שעוברים לערים מעורבות מתחילים לעבוד, או שחרדים שמעוניינים לעבוד עוברים לגור בערים "מעורבות"? קשה למצוא סיבתיות, אבל מחקרים מראים שהרבה מהעוברים לערים בפריפריה עושים זאת בגלל היעדר יכולת כלכלית לרכוש דירה במרכז, ולא בהכרח בגלל רצון לצאת לעבודה (מלאך, כהנר ובכר, 2022).

¹¹ <https://data.machon.org.il/dashboards/employment>

פיזור גאוגרפי של האוכלוסייה החרדית, ושינויים דמוגרפיים בהרכב הערים, ובפרט כאלו הנמצאות בפריפריה, מעלה את הצורך בהיערכות תעסוקתית מתאימה לאוכלוסייה המשתנה (Trachtengot, Black and Klor, 2023). עליית מספר החרדים בערים שונות דורשת השקעה גם בענפי תעסוקה המתאימים לקהילה החרדית – שבהם ההכשרה אינה ארוכה, העבודה נעשית בחלקה מרחוק ושעות העבודה מותאמות לאורח החיים של גברים ונשים בקהילה החרדית. חרדים המגיעים לפריפריה ומעוניינים בתעסוקה באחוזים הולכים וגדלים יכולים לתרום לפיתוח ענפים טכנולוגיים שאינם דורשים קרבה למרכז הארץ, או ענפי תעסוקה שבהם יש יתרון מקומי. אך מאידך גיסא, במידה שלא תפותחנה הכשרות איכותיות מתאימות והזדמנויות לתעסוקה, הרי שאחוזי האבטלה בעיר עלולים לעלות, וקליטתה של אוכלוסייה חלשה מבחינה סוציו-אקונומית עלולה להיות בעוכריה.

כך למשל, בשנים קודמות, בשל מיעוט האוכלוסייה החרדית בצפון הארץ ובדרומה, היצע ההכשרות המקצועיות המותאמות לאוכלוסייה החרדית היה מצומצם. גם בסמינרים לבנות אשר אמורים להכשיר אותן למקצועות שונים בשוק התעסוקה (כיתות י"ג, י"ד), היצע המגמות היה דל והתמקד בעיקר סביב מקצועות ההוראה. ככל שהאוכלוסייה בפריפריה גדלה והביקוש באזורים אלו גדל, יש להפעיל היצע הכשרות גדול המותאם לאוכלוסייה זו (אקסלרד וקלישר, 2023), כמו גם להקים מרכזי הכוון לחרדים בפריפריה, ולתת מענה לבעיות תחבורה ונגישות (פלג-גבאי, 2022).

5. המלצות מדיניות

לאור המאפיינים הסוציולוגיים וההשלכות על הכלכלה, ולאור המגמות החיוביות שניתן לראות בשנים האחרונות, נציין בפרק זה המלצות מדיניות אחדות שתעודדנה המשך שילוב החברה החרדית בחברה ובכלכלה, תוך מתן מקום לזהותה הנפרדת ולשמירה על אורחות חייה. מלחמת חרבות ברזל, שבה היינו עדים לרצון של שכבות רבות בחברה החרדית לקחת חלק ולשאת באחריות, העלתה את התקווה כי מהלכים שלא שיפרו את שילובם של החרדים בכלכלה בעבר יוכלו להצליח בנקודת הזמן הנוכחית. להערכתנו, במציאות הישראלית החדשה בעקבות המלחמה, מהלכים אלו יהוו זרז ומקדם משמעותי של תעסוקה, השכלה וגיוס צבאי או אזרחי בקרב חרדים.

נשים חרדיות

פעילות להשגת יעדי 2030 לאיכות התעסוקה בגילאי 25–39, העלאת השכר של נשים חרדיות שמתאפיינות בשיעורי תעסוקה גבוהים יחסית אך ברמת שכר נמוכה – עלייה של 3.3% לשנה בשכר החודשי הנומינלי (משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, 2020). משמעות יעדי האיכות היא שנדרשת התאמה של מיומנויות התעסוקה והעיסוקים של קבוצה זו, בשונה ממה שקיים בפועל כיום. שיעורי העלייה שנקבעו כיעד נועדו לצמצם את פערי השכר לעומת נשים יהודיות לא-חרדיות. השגת היעד צריכה להתבצע תוך התמקדות בהגדלת היקפי המשרה באמצעות התאמת התמריצים וההזדמנויות, וכן התאמת מיומנויות התעסוקה והעיסוקים.

שיפור פריון העבודה באמצעות שיפור ההשכלה ורמת ההון האנושי של בוגרות מערכת החינוך וההכשרה המקצועית

במסגרת זו ההמלצות לשלב בית הספר התיכון:

1. מבחני סאלד מוגברים – חיוני לספק, לתלמידות המעוניינות, את האפשרות להיבחן במבחני סאלד ברמה של 5 יחידות לימוד באנגלית ובמתמטיקה. במידת האפשר יש לשלב מבחני בגרות מותאמים ברמה גבוהה במקצועות היסוד. הדבר יאפשר להן להגיע עם יסודות, מיומנויות וכלים חזקים יותר לסמינר בכיתות י"ג–י"ד או ללימודים גבוהים מתקדמים אחרים המאפשרים כניסה לתעסוקה איכותית.
2. למרות השיפור בתחום זה, יש להמשיך ולהעניק כישורים דיגיטאליים המותאמים לעולם העבודה המתקדם.
3. הכשרת מורות – במידה שיש צורך, לחיזוק תחומי אנגלית, מתמטיקה ושפה. המלצות לשלב הלימודים בסמינר:

1. שילוב והטמעת הכשרות מקצועיות – הכנסת הכשרות מקצועיות של 500 שעות ומעלה במסגרת לימודי הסמינר וכחלק אינטגרלי מהיצע מסלולי הלימודים הקיימים.
2. הרחבה וגיוון מסלולי הלימוד המוצעים – ניתן להכניס נושאים כמו ביוטכנולוגיה, רכש ולוגיסטיקה, אקטואריה, מקצועות מעטפת הייטק (מקצועות טכנולוגיים שאינם תכנות, למשל מדעי נתונים, אבטחת מידע, ניהול דיגיטל, שיווק דיגיטלי), פיננסים, ותחומי טיפול שאינם דורשים תואר אקדמי (כמו שיננית, מפעילות מכשור רפואי וטכנאיות מעבדות).
3. לימוד איכותי ואקדמיטציה, למשל באמצעות יחידות "חוץ-אקדמיות" שתופעלנה במסגרת הסמינרים, שיאפשר המשך לתואר אקדמי במסלול מקוצר. כלומר, לאפשר לתלמידות לרכוש במסגרת הסמינרים חלק משמעותי מכלל נקודות הזכות הנדרשות בלימודים האקדמיים. בשלב הבא, לאחר נישואיהן, תוכלנה הנשים להשלים את התואר האקדמי.

4. השתתפות המדינה במימון – כפי שהוצע בוועדת 2030 והתקבל כהחלטת ממשלה, קריטריון האיכות עבור הכשרה בהיקף של מעל 400 שעות ועד 1,000 שעות יעמוד על תשואה של 6% לפחות, במונחי שכר, מול השכר הצפוי לבוגרים אילו לא עברו את ההכשרה. בכל מקום שהתשואה להשכלה עומדת בקריטריון זה, על המדינה לשאת בעלויות מימון ההכשרה בהיקף של כ-10,000 ש"ח לתלמידה (כפי שניתן להשכלה אקדמית). נדגיש כי יש גם להתחשב בעלויות ההכשרה עצמה. הכשרות הדורשות שימוש בחומרים ותשתיות יקרות תקבלנה תקצוב גבוה יותר בהשוואה לאלו הדורשות הוראה פרונטלית בלבד, זאת על מנת להוזיל את העלויות ולאפשר לתלמידות רבות יותר לרכוש הון אנושי.

המלצות לשלב הלימודים באקדמיה:

1. הגברת עידוד הסמינרים (באמצעות תקצוב מדורג) לשלב לימודים אקדמיים במסגרת הסמינר עצמו.
2. פתיחת אפשרויות ותחומי הכשרה נוספים שמתאימים לנשים חרדיות.
3. פתיחת מסלולים נוספים במקצועות טיפול (למשל תזונה): נדרשת הגדלת השדות הקליניים להתמחות, שתאפשר פתיחת מסלולי לימוד והגדלת מכסת הסטודנטיות הלומדות תחומים אלו.

גברים חרדים

פעילות להשגת יעדי 2030 לשיעור תעסוקה. עבור גילאי 25–66, שיעורי תעסוקה של 65%/70% עבור הגברים החרדים. השגת היעד תלויה במידה רבה בהסרת החסמים המשפטיים והתמריצים הכלכליים השליליים המגבילים את שילובם בתעסוקה של גברים חרדים צעירים. על מנת להעניק כישורים מתאימים לעולם העבודה יש להעניק נגישות ללימודי מתמטיקה ואנגלית לפני גיל 18, נגישות ללימודי מקצוע והכשרות מקצועיות, ונגישות להשכלה לאורך כל מסלול החיים. לכן, ההמלצות הן:

לשלב בית ספר:

1. קידום מסגרות חינוכיות ממלכתיות-חרדיות.
 2. קידום ישיבות תיכוניות חרדיות המלמדות מתמטיקה ואנגלית.
 3. קידום ופיתוח פלטפורמות דיגיטליות המותאמות לחרדים ללמידה מרחוק של מקצועות אלו עד לרמת הבגרות (כמו אתר אשכולות).¹²
 4. הכשרה איכותית למורים במקצועות נדרשים.
- לגיל גיוס:

1. הורדת גיל הפטור ל-21 ופתרון סוגיית השוויון בנטל בנפרד (ראה להלן "מתווה שירות").
 2. צעדים מלווים לעידוד תעסוקה (הכשרות מקצועיות, תמריצים כלכליים) בעיקר בקרב קהילות חרדיות רחבות הרואות ביציאה לעבודה דבר חיובי ומאפשרות לצעירים לצאת לעבודה – אלו תאפשרנה להגיע לשיעורי תעסוקה של 70% ואפילו יותר, בקרב גברים חרדים.
- אחרי גיל בית ספר:

1. הכשרות מקצועיות איכותיות לגברים חרדים כולל פיתוח מיומנויות וכישורים, ובפרט אנגלית ואוריינות דיגיטלית.

¹² https://eshkolot.net/?utm_source=google&utm_medium=cpc&utm_campaign=eshkolotsearch1&utm_content=eshkolotsearch1&gclid=CjwKCAjw1t2pBhAFeiwA-A-NHgtRTghrSX8YwT7-lHcUN6oscKTiZDpFN-ulKKouLX-vn2ivuKKQRoChd8QAvD_BwE

במסגרת שוק העבודה :

יש לשנות את התפיסה הקיימת שלפיה יציאה לעבודה בהכרח משמעותה ירידה מבחינה רוחנית. גברים חרדים יכולים לצאת לעבודה ולהישאר נאמנים לאורח חייהם ולזהותם. לא חייב להיות קונפליקט בין העולם הרוחני לבין הפן הכלכלי, ואין חובה לשלם מחיר כלכלי כדי להימנע מתשלום רוחני. מודלים מוצלחים של שילוב יפתחו את הדלת לרבים נוספים.

1. הקמת מסגרות תורניות לחרדים עובדים (יש ארגונים שעושים זאת – לשקול תמיכה בהם).
2. חיזוק חברתי של מעמד החרדים העובדים בקרב החברה החרדית, באמצעות פרסום מודלים מוצלחים המשלבים לימוד תורה עם תעסוקה, העמדת רבנים ופוסקי הלכה מקרב החרדים העובדים, והגדלת מספר מוסדות החינוך המחנכים למודל של גבר תורני עובד.
3. עידוד האפשרות ששני בני הזוג יעבדו – גם אם המשפחה ברוכת ילדים (עבודה מהבית, מתוך מרכזי WEWORK סמוכים, מימון למשפחתונים עבור משפחות עובדות ועוד).
4. התאמת תמריצים כלכליים כך שיווצר תיעודף לתעסוקה על פני אי תעסוקה. צמצום חסמים כלכליים ותמריצים שליליים להשתלבות בתעסוקה. זאת כי ניסיון העבר מלמד כי מדיניות ממשלתית המתמקדת בהעלאת התמריצים לעבודה ומכוונת בעיקר לבעלי הכנסות נמוכות מצליחה להגדיל את התעסוקה בפועל. מדיניות כזו בתוכנית החירום של 2003 נמצאה במחקר הכלכלי כגורם המרכזי לעלייה הדרמטית בתעסוקה, עלייה שהייתה משמעותית יותר בקרב קבוצות האוכלוסייה בעלות יכולת ההשתכרות הנמוכה. זאת ועוד, העלייה בתעסוקה בשנים הללו לוותה בעלייה ניכרת בהכנסה מעבודה ובהכנסה נטו של משקי הבית, כמו גם בירידה בשיעורי העוני ואי השוויון. אנו סבורים כי אימוץ מדיניות ברוח זו יוכל להביא הן לעלייה בשיעור התעסוקה בטווח הקצר והבינוני והן לעלייה באיכות התעסוקה (השכר והפריון) בטווח הארוך, ובכך לתרום להגדלת הצמיחה ולצמצום העוני (לרום, 2021).
5. תעסוקה איכותית – העלאת האטרקטיביות והזמינות של הכשרות מקצועיות לתפקידים איכותיים ונדרשים במשק.

לנשים ולגברים – רפורמה בהכשרות טכנולוגיות ומקצועיות

לאילו שירכשו מיומנויות יסוד בשלב הלימודים בבית הספר, תיפתח בהמשך האפשרות לרכוש הון אנושי במסגרת ההכשרות הטכנולוגיות והמקצועיות. נדרש יישום רפורמה מקיפה במערכת ההכשרה המקצועית על פי המתווה של ועדת תעסוקה 2030, והרחבת היקף המשתתפים בהכשרות מקצועיות. בבניית ההכשרות החדשות והתאמת ההכשרות הקיימות יש להתמקד במקצועות שבהם קיים ביקוש, וכן לבחון כל הכשרה אל מול הקריטריון שהציבה הוועדה – תשואה של 6% בשכר של בוגרי ההכשרה. חשוב להקפיד על שילוב לימודי הון אנושי כללי (עברית, אנגלית וכישורים דיגיטליים) בכלל ההכשרות, על מנת להשלים פערים קיימים בכישורים אלו.

עיקרון מרכזי נוסף הוא שיתוף מעסיקים מכלל ענפי המשק בבניית תוכניות הלימוד ובהתמחויות, על מנת להבטיח התאמה מרבית למיומנויות הנדרשות בפועל בשוק העבודה.

1. נחוץ מתווה ביקושים על מנת לברר מהם המקצועות שיש להם ביקוש בשוק ושלא קיימות עבורם הכשרות מתאימות לציבור החרדי. מיפוי כזה של ביקושים נעשה במדינות הסמן.¹³ הוא מבוסס על האנשים שפרשו מהתחום, מספר האנשים מהתחום שעברו לתחומים אחרים, התפתחויות ביקושים במשק וכדומה,¹⁴ והוא משתנה ממדינה למדינה. יש לוודא שמערכת ההכשרות המקצועיות בכלל, וזו שפונה לגברים ונשים חרדיות בפרט, נותנת מענה לתחומים שצפוי להם ביקוש בשנים הקרובות.

¹³ אוסטריה, דנמרק, הולנד, פינלנד, שוודיה.

¹⁴ למשל באוסטריה: <https://www.cedefop.europa.eu/en/countries/austria#3>.

2. ישנם תחומים ומקצועות שונים שדורשים השכלה אקדמית בישראל ונלמדים במסגרות לא-אקדמיות במדינות אחרות. במדינות הסמן קיימת מערכת הכשרות מקצועיות שבנויה לפי דרגות ורמות גם לפני תואר אקדמי. הדרגות הנמוכות מתואר מאפשרות המשך לימודים והשלמה של תואר בשלב מאוחר יותר. כך, הכשרה מקצועית של שנתיים, מקבילה לשנה ראשונה של תואר ראשון (רמה 4) או שנה שנייה של תואר ראשון (רמה 5). בסקירת ההכשרות וההשכלה הנדרשת לכל משלח יד, ניתן לזהות משלחי יד שדורשים השכלה אקדמית בישראל, בניגוד לנדרש במדינות מקבילות. מקצועות אלו מעניינים במיוחד מכיוון שהשכלה אקדמית היא חסם שעומד בפני לא מעט חרדים. תחומים כמו רוקחות, אופטיקה, סיעוד ותחומים שונים של אחיות – כמו אחות מרדימה, אחות ילדים ואחות טיפול נמרץ מדורגים ברמת הכשרה 4 או 5 ואינם דורשים תואר אקדמי.
3. ייעוץ תעסוקתי מקדים שיכלול אבחון תעסוקתי, הכשרה והשמה, כפי שמתואר באיור 16.

איור 16: פירוט תהליך הייעוץ התעסוקתי המקדים

יש להרחיב את אפשרויות הייעוץ התעסוקתי גם לשלבים מתקדמים של החיים התעסוקתיים (פיטורין, חסבה מקצועית, עזיבת מקום עבודה וכדומה). מומלץ לשלב ידע ומשאבים ממקורות קיימים (מרכזי מפת"ח למשל) באופן שיאפשר מתן מענה מתמשך לאורך השנים.

השפעת צמצום הפערים בהשכלה ותעסוקה

ליפשיץ ולרום (2024) הציגו שלושה תרחישים אפשריים להכנסה מעבודה של משקי הבית החרדים ב-20 השנים הבאות. כפי שיוצג להלן, המסקנה שעולה מתרחישים היא שלא די להתמקד באמצעים שמשפיעים על תעסוקה בלבד ויש לשים דגש גם על אמצעי מדיניות שמעודדת גם השכלה וגם תעסוקה.

התרחיש הראשון בדק את ההשפעה של **סגירת פערים בשיעור התעסוקה** בתוך כל רמת השכלה – השוואת שיעור התעסוקה של חרדים בתוך כל רמת השכלה לזה של יהודים לא-חרדים באותה השכלה ושל חרדיות לזה של יהודיות לא-חרדיות בעלות רמת השכלה זהה. תרחיש זה מניח שאין כל שינוי בהתפלגות ההשכלה, וגם ההכנסה מעבודה בתוך כל רמת השכלה נשארת ללא שינוי. התוצאה היא סגירת חלק דרמטי מהפערים בתעסוקה, אך השפעה מצומצמת למדי על ההכנסה מעבודה: התעסוקה של גברים חרדים בתרחיש זה תעלה ב-34 נקודות אחוז – 89% מהפער בשיעור התעסוקה בינם לבין יהודים לא-חרדים נסגר; התעסוקה של נשים חרדיות תעלה ב-3 נקודות אחוז – 85% מהפער בשיעור התעסוקה בינן לבין יהודיות לא-חרדיות נסגר; והכנסת משקי הבית החרדים מעבודה עולה ב-26% – רק 35% מהפער בהכנסה בינם לבין משקי בית יהודים לא-חרדיים נסגר.

התרחיש השני בדק את ההשפעה של סגירת פערים בהשכלה – השוואת התפלגות ההשכלה של חרדים לזו של יהודים לא-חרדים ושל חרדיות לזו של יהודיות לא-חרדיות. בתרחיש זה התעסוקה בתוך כל רמת השכלה נשארת ללא שינוי, וגם ההכנסה מעבודה בתוך כל רמת השכלה נשארת ללא שינוי. התוצאה היא השפעה קטנה יותר על התעסוקה לעומת התרחיש הראשון, אבל השפעה גדולה יותר על ההכנסה מעבודה: התעסוקה של גברים חרדים תעלה ב-15 נקודות אחוז – 41% מהפער בשיעור התעסוקה בינם לבין יהודים לא-חרדים נסגר, כלומר ההבדלים ברמות ההשכלה מסבירים 40% מהפערים בתעסוקה בין חרדים ליהודים לא-חרדים; התעסוקה של נשים חרדיות תעלה ב-1 נקודות אחוז – 21% מהפער בשיעור התעסוקה בינן לבין יהודיות לא-חרדיות נסגר; והכנסת משקי הבית החרדים מעבודה תעלה ב-39% וסוגרת 53% מהפער בינם לבין משקי הבית היהודים הלא-חרדיים.

התרחיש השלישי הוא שילוב של שני התרחישים הקודמים יחד – סגירה הן של פערי התעסוקה והן של פערי ההשכלה. עדיין, גם בתרחיש זה אנו מניחים כי ההכנסה מעבודה בתוך כל רמת השכלה נשארת ללא שינוי, ועל כן התוצאות בתרחיש זה מהוות הערכת חסר. התוצאה היא סגירת כל הפער בתעסוקה ועלייה דרמטית בהכנסה מעבודה: התעסוקה של גברים חרדים תעלה ב-38 נקודות אחוז; התעסוקה של נשים חרדיות תעלה ב-4 נקודות אחוז; והכנסת משקי הבית החרדים מעבודה תעלה ב-58% – 80% מהפער בינם לבין משקי הבית היהודים הלא-חרדים נסגר, והפער שנותר קשור לאיכות התעסוקה בתוך כל רמת השכלה (לוח 4).

לוח 4: סיכום התרחישים – השינויים בתעסוקה ובהכנסה מעבודה

תעסוקה	השכלה	תעסוקה + השכלה	
34	15	38	שיעור תעסוקה* - גברים
3	1	4	שיעור תעסוקה - נשים
26%	39%	58%	הכנסה מעבודה של משקי בית
35%	53%	80%	% מהפער בהכנסה מעבודה של משקי בית שנסגר

* שינוי בנקודות אחוז.

גילאי 25–44 / ראש משק הבית בגיל 25–44.

מקור: ליפשיץ ולרום (2024) על בסיס נתוני סקרי כוח אדם, סקרי הכנסות והוצאות ותחזית הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

לוח 5 מציג את ההשפעה של השינויים בחלוקה מגדרית; כשמשנים רק את הגברים ההשפעה עליהם היא כמו בתרחיש המלא וההשפעה על הנשים היא אפס, ולהפך. התוצאה עבור משקי הבית החרדים היא שבכל שלושת התרחישים כמעט כל השינוי (בין 80% ל-90%) מגיע מהגברים, ועל כן המדיניות צריכה להתמקד בהם, שכן גם אם כל הפערים בין הנשים החרדיות לנשים היהודיות הלא-חרדיות ייסגרו ההשפעה הכוללת על משקי הבית תהיה קטנה.

לוח 5: סיכום התרחישים בחלוקה מגדרית – השינויים בהכנסה מעבודה של משקי בית

תעסוקה + השכלה			השכלה			תעסוקה			הכנסה מעבודה – משקי בית
נשים	גברים	כולם	נשים	גברים	כולם	נשים	גברים	כולם	
10%	49%	58%	8%	31%	39%	2%	24%	26%	

מקור: ליפשיץ ולרום (2024).

מתווה שירות

מאז קום המדינה, נושא השירות הצבאי לחרדים ידע עליות ומורדות (ראה יחסי חרדים ומדינת ישראל: הגיוס לצבא כמקרה בוחן). מאז תחילתה של מלחמת "חרבות ברזל" התנדבו למעלה מ-3,000 חרדים להתגייס לצה"ל, ורבים מהם עברו תהליך חיול מהיר והשתלבו במערך המילואים. התנדבות מרשימה זו מחדדת את ההבנה ששיח בהסכמה ומוטיבציה של החרדים להתגייס חשובים להצלחת מתווה השירות. בהתאם לכך, התחיד הצורך לדון במתווה גיוס מוסכם שיוכל להוות בסיס לשיח בין הקהילה החרדית לבין מדינת ישראל ביום שאחרי המלחמה.

החקיקה הקיימת בהקשר של גיוס לצבא מהווה חסם מרכזי לתעסוקה של צעירים החייבים בגיוס (עד גיל 26) ורכישת הון אנושי לגברים החרדים, מפחיתה תעסוקה באופן ישיר ומונעת רכישת מיומנויות. ההמלצה היא על העשרת מסלולי השירות הקיימים ובמקביל בנייה של שירות אזרחי איכותי כאלטרנטיבה עבור האוכלוסיות שאינן מתגייסות לצבא או לא נקראות לשירות צבאי, כולל האוכלוסייה החרדית. המטרה היא שצעיר חרדי יוכל למצוא את המקום המתאים לתרום בו, צבאית או אזרחית. כך למשל, מסגרות ההצלה וזק"א התורמות רבות למערך החירום ואלפי צעירים חרדים מתנדבים במסגרתן, יכולות בתנאים מסוימים להיחשב למסגרות שירות לכל דבר, והמלחמה הראתה עד כמה יחידות אלו חשובות למערך הלוחם.

כמו כן, שירות אזרחי יכול להיות חלופה ראויה לצבא, מבלי לפגוע בגודלו ובחוסנו של הצבא (גיוס חובה הוא חיוני כדי להביא את הטובים ביותר ולשמור כוח גדול לחירום). בנוסף, מתווה כזה יכול להיות עדיף מבחינת עלות-תועלת לאוכלוסיות שהשירות שלהן יקר (חרדים נשואים עם ילדים), תוך הגברת המענה הן לצרכים הצבאיים והן לצרכים האזרחיים של המשק (מוצרים ציבוריים) בביטחון פנים, הצלה, רפואה ורווחה, שיש בהם צורך של ממש, שהתחיד עוד יותר מאז אירועי המלחמה של אוקטובר 2023, והכול בתנאי שהמשרתים מקבלים הכשרה איכותית ומתאימה ומשובצים בהתאם לצרכים שזוהו ותועדפו. זה אינו עונש או פרס למי שאינו מתגייס – אלא מסלול חלופי, מקביל, משלים.

המלחמה הוכיחה כי כאשר ישנה מוטיבציה, הידברות והסכמה, גברים חרדים אכן מתנדבים להתגייס ביוזמתם. על פי דברי דובר צה"ל ב-21.10.23, 3,000 גברים חרדים ביקשו להתגייס. 120 חרדים חוילו ב-23.10.2023, ונערכות בדיקות רקע לגבי שאר הפניות.¹⁵

¹⁵ <https://www.ynet.co.il/news/article/b1ytm57fp#autoplay>

מנתונים נוספים שאספנו, למוקד חרדים לנשק שאפשר התנדבות ביטחונית (לאו דווקא גיוס), היו 5,580 פניות של גברים חרדים בשבועיים הראשונים למלחמה. מתוך הפניות למוקד זה הוקמו עשרות כיתות כוננות בערים/שכונות חרדיות, סך הכול למעלה מ-1,000 איש. כ-500 פטורים מצה"ל ששירתו בעבר הוחזרו לשירות, ולמעלה מ-300 מתנדבים גויסו לעזרה לפיקוד העורף בתחומי מוכנות אוכלוסייה באזורים החרדים (מקור: מ.ח., מנהל חרדים לנשק). בנוסף, אלפי חרדים הצטרפו לתפקידים תומכי לחימה בפיקוד העורף (עבודה מול אוכלוסיות), זק"א (זיהוי חללים), ארגוני ההצלה (פעילות בשטח) ותפקידי הובלה לבסיסים (דרך חמ"לים אזרחיים שונים). בהקשר זה נציין כי היעד השנתי של הממשלה לגיוס חרדים עומד על כ-3,000 חרדים בשנה, יעד שהושג תוך שבועות ספורים עם פתיחת המלחמה.

ולכן, הצבא צריך למצוא דרכים שבהן גברים חרדים יוכלו להשתלב בשירות מתוך מוטיבציה והסכמה ולא בכפייה גם לאחר המלחמה. בעקבות המלחמה, יגדל בשנים הקרובות היקף הגיוס לצה"ל והחרדים יהוו גורם מרכזי בהצלחת התהליך. רק תהליך שיתבסס על רצון הדדי, מערכת צבאית תומכת, ומסגרות מותאמות גמישות ביחידות עבור גברים צעירים, שאינן פוגעות באידאולוגיה ובערכי הקהילה, שילוב לימוד תורה ושמירה על מסגרות חרדיות, יוכל לסייע ולתמוך בתהליכים אלו גם בהמשך.

במקביל, יש לפתח את האפשרות של מסלול שירות אזרחי, עבור חרדים שלא יתגייסו לצבא, תוך התמקדות במקצועות שההכשרה אליהם קצרה יחסית. במסגרת המסלול, המשתתפים יעברו הכשרה של כארבעה חודשים המשלבת גם לימודי הון אנושי כללי וכישורים רכים ולאחריה ישרתו במקצועות כמו שיטור, עזרה ראשונה וכיבוי אש. דבר זה יתרום להיערכות המדינה לזמן חירום והוא בעל תשואה פוטנציאלית חיובית הן ברמת הפרט והן ברמת המשק. מסלול כזה הוא רלוונטי עבור צעירים שאינם פונים להשכלה גבוהה, וכאלו שאינם עובדים או עובדים בתעסוקה לא איכותית, וגם כשלב מקדים להשכלה גבוהה. עבור הפרטים, צבירת כישורים וניסיון במהלך השירות, כמו גם הגברת השילוב והחיבור לכלכלה ולחברה הכללית, יגדילו את כושר ההשתכרות שלהם ב-4%. המשק הישראלי יוכל להרוויח עלייה של כ-0.25% בתוצר, וזאת בזכות המשכורות הנמוכות בשירות ובהשקעה לא גדולה (לרום, 2019).

כדי לממש זאת יש להפוך את השיח הנהוג היום לשיח של תמריצים חיוביים ברמת הפרט, החברה והמדינה, ולנסות לממש את פוטנציאל התרומה של חרדים לצמיחה ולפריון העתידיים של המשק. מימוש התוכנית צריך להיעשות כמובן בצורה הדרגתית, תוך שיח הדדי עם החברה החרדית, ולהיות מלווה ביעדים מדידים ובבדיקת אפקטיביות.

מקורות

1. אונא, מ' (1984), "בדרכים נפרדות: המפלגות הדתיות בישראל, בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה", אלון שבות: יד שפירא.
2. אלמסי, א' (2018), "הסדר דחיית שירות צבאי לתלמידי ישיבה – רקע היסטורי 1948–2002", מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
3. אלמסי, א' (2023), "גיוס חרדים לצה"ל – נתונים מדווחים והאתגרים באיסופם", מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
4. אקסלרד, ה' וקלישר, ע' (2023), "[תעסוקה איכותית לנשים חרדיות](#)", מכון אהרן למדיניות כלכלית.
5. בארט, ע', שפיגל, א' ומלאך, ג' (2020), "אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
6. בויס, ר' (2022), "[נפש אחת מישראל: על מה הסכסוך בחסידות גור?](#)", צריך עיון: חשיבה והגות חרדית.
7. בראון, ב' (2017), "מדריך לחברה החרדית", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
8. ברקוביץ, א' (2022), "הפיקציה המיניסטריאלית החרדית חייבת להיפסק", המכון הישראלי לדמוקרטיה, <https://www.idi.org.il/staff/38643#articlesPart>.
9. ברקוביץ, א' (2023), "[האם גיוס החרדים במלחמת 'חרבות ברזל' יבעיר את ניצוץ ההשתלבות בחברה?](#)", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
10. גונן, ע' (2000), "מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל", מכון פלורסהיימר לחקר מדיניות.
11. גונן, ע' (2005), "בין לימוד תורה לפרנסה: חברת לומדים ומתפרנסים בלונדון", מכון פלורסהיימר לחקר מדיניות.
12. גורדון, ג' (2023), "בין תורה לפרנסה: מעבר של גברים חרדים מ'כוללים' לשוק העבודה", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
13. גיטלין, א' (1959), "[יהדות התורה והמדינה: בירור רעיוני בשאלת היחס לציונות ולמדינה, עם פרקי היסטוריה מן העבר הקרוב](#)".
14. גיטלר, י' (2019), "[מו"מ עובר: ימי החרדים בקואליציה](#)".
15. גל, ר' ומלאך, ג' (2011), "[צעירים חרדים](#)", המכון הישראלי לדמוקרטיה ופורום קיסריה.
16. גרונאו, ר' ודהן, מ' (2002), "המדיניות המקרו-כלכלית לשנים 2002–2003", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
17. דורי, נ' (2013), "תן לי יבנה וחכמיה: התלמוד כבית וירטואלי לתרבות עקורה", ממעמקים 49, 9–12.
18. דיין, א' (1999), "המעייין המתגבר: סיפורה של תנועת ש"ס", ירושלים: כתר.
19. דרוקמן, י' (2020), "[רוטציה ותרגיל מסריח: ממשלות האחדות של ישראל](#)".
20. דרעי, א' (2018), "[דיוקנה של תנועה](#)", צריך עיון: חשיבה והגות חרדית.
21. הורביץ, מ' (1989), "הרב שך: שהמפתח בידו", ירושלים: כתר.
22. ויינרב, א', צ'רניחובסקי, ד' ובריל, א' (2018), "דפוסים הפריין יוצאי הדופן בישראל", בתוך "דוח מצב המדינה 2018", מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
23. וייס, ר' (2001), "כישלונה המזהיר של הפוליטיקה היהודית בגולה", תכלת 10, 1–12.
24. זוסמן, נ' וליפניר, ע' (2021), "כמעייין המתגבר? השפעות הקמת מעיין החינוך התורני בטווחים הקצר והארוך", בנק ישראל, חטיבת המחקר.
25. זוסמן, נ' וזופניק, א' (2021), "הורדת גיל הפטור משירות צבאי לגברים חרדים והשפעתה על היצע עבודתם ועל משתני תוצאה נוספים" בנק ישראל חטיבת המחקר, סדרת מאמרים לדיון.

26. זוסמן, נ' וזופניק, א' (2023), "מעברים של גברים חרדים במערכת החינוך ואחריה", כנס האגודה הישראלית לכלכלה, https://www.gov.il/BlobFolder/news/orthodox-men/he/file_man-orto.pdf.
27. זופניק, א' (2022), "דפוסי ההשתלבות של גברים חרדים צעירים בשוק התעסוקה", המועצה הלאומית לכלכלה.
28. זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012), "חרדיות מודרנית: מעמד הביניים החרדי בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
29. טולידנו, א', זוסמן, נ', פריש, ר' וגוטליב, ד' (2009), "השפעת גובה קצבאות הילדים על פרוץ הילודה", בנק ישראל, חטיבת המחקר.
30. טרכטינגוט, י' (2021), "תודעת מיעוט בהקשר של קונפליקט בין זהויות: המקרה של חרדים בישראל", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
31. טרכטינגוט, י' (2023), "חרדים בשרות המדינה: אתגרים, אפשרויות והזדמנויות", צריך עיון: חשיבה והגות חרדית.
32. כהן, ב' (2005), "מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים", מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
33. כהנא, ש' (2020), "במסע עם הגראי"ל שטיינמן: לימוד הזכות של האדמו"ר מגור".
34. כהנר, ל' (2009), "התפתחות המבנה המרחבי וההיררכי של האוכלוסייה החרדית בישראל", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה.
35. כהנר, ל' (2020), "בין מרחב דתי לבין מרחב מעמדי: גאוגרפיה של ריבוד בחברה החרדית", מגמות נה (1), 244–225.
36. כהנר, ל' וזיכרמן, ח' (2019), "תכנון דיור לאוכלוסייה החרדית: ישראל 2015–2035", תכנון 16(1), 236–211.
37. כהנר, ל' ומלאך, ג' (2021), "שנתון החברה החרדית בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
38. כרמל, א' (2013), "ההתלהמות האנטי-חרדית רק מזיקה".
39. לוונטל, ע', גורדון, ג' ומלאך, ג' (2022), "האם הקומץ משביע את הארי, ההתנהלות הכלכלית של משקי הבית החרדיים", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
40. ליאון, נ' (2009), "חרדיות רכה", מכון שלום הרטמן.
41. ליאון, נ' (2011), "זרימות חרדיות ביהדות המזרחית בת זמננו", זהויות 1, 86–71.
42. ליאון, נ' (2012), "האחריות כלפי האחר: לשאלת ייעודה של חברת הלומדים במורשת הרב עובדיה יוסף", בתוך: ק' קפלן ונ' שטדלר (עורכים): מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה (עמ' 233–251), ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
43. ליאון, נ' (2014), "חרדיות מזרחית – אידיאולוגיה קשיחה וזהות רכה", כתב עת לחקר החברה החרדית 1, 20–1.
44. ליפשיץ, א' (2019), "יחס החרדים למדינת ישראל: מפת דרכים", צריך עיון: חשיבה והגות חרדית.
45. ליפשיץ, א' ולרום, ט' (2024), "הכנסה מעבודה של משקי בית: אתגרים, תרחישים ומדיניות", מכון אהרן למדיניות כלכלית.
46. לרום, ט' (2019), "עקרונות כלכליים למתווה שירות צבאי ואזרחי", שולחן עגול מכון אהרן למדיניות כלכלית.
47. לרום, ט' (2021), "המשבר כהזדמנות: מדיניות תעסוקה והון אנושי", מכון אהרן למדיניות כלכלית.
48. מבקר המדינה (2020), "דוח מבקר המדינה 70ב: החינוך החרדי והפיקוח עליו", <https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Pages/Reports/3285-15.aspx>.

49. מזר, י' וריינגוורץ, י' (2018), "השפעת גובה קצבאות הילדים על היצע העבודה: עדויות מתחילת שנות ה-2000", בנק ישראל, חטיבת המחקר.
50. מי-עמי, נ' (2007), "גיוס תלמידי ישיבות לצה"ל וחוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם ("חוק טל")", מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
51. מלאך, ג' (2014), "על טהרת התואר: לימודים אקדמאים במגזר החרדי", מכון פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית.
52. מלאך, ג' (2015), "הקטר החרדי עזב את התחנה", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
53. מלאך, ג' (2017), "חילופים בהנהגה החרדית – שינויים בפתח?", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
54. מלאך, ג' (2021), "הממשלה החדשה והחרדים – האמנם שינוי כיוון?", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
55. מלאך, ג' ואטינגר, י' (2021), "תורה ודעת: חינוך חרדי לבנים בארצות הברית", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
56. מלאך, ג', כהנר, ל' ובכר, י' (2022), "שנתון החברה החרדית בישראל 2022", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
57. מלחי, א' (2017), "צבא התעסוקה לחרדים", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
58. מלחי, א' (2018), "אתגרי 'צבא העם': גיוס החרדים לצה"ל בראי הזמן", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
59. מלחי, א' (2019), "בין אוהל סיירים לאוהלה של תורה: מתווה לגיוס חרדים לצה"ל", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
60. מן, י' וקובו-רום, ע' (2020), "[נשים חרדיות בשוק העבודה: אפליה מרובה](#)", שדולת הנשים בישראל.
61. משה, נ' (2016), "נתונים על תעסוקת חרדים", מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
62. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים (2020), "הוועדה לקידום תחום התעסוקה לקראת שנת 2030: דו"ח מסכם".
63. נאור, א' (2018), "מלחמת העצמאות בעיניים חרדיות", כתב עת לחקר החברה החרדית 5, 94–131.
64. סמט, מ' (2005), "היהדות החרדית בזמן החדש", בתוך: מ' סמט (עורך): החדש אסור מן התורה: פרקים בתולדות האורתודוקסיה (עמ' 22–44), מרכז דינור לחקר תולדות ישראל - כרמל.
65. פלג-גבאי, מ' (2022), "תעסוקת חרדים: מבט על", מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
66. פלד, מ' (2022), "[האירועים ההיסטוריים שקידמו את הנשים העובדות](#)".
67. פרידמן, מ' (1987), "מפגש יהדות תורה עם דרך ארץ עם החרדיות המזרח-אירופית", בתוך: מ' ברויאר (עורך), תורה עם דרך ארץ: התנועה, אישיה, רעיונותיה (עמ' 173–178), אוניברסיטת בר-אילן.
68. פרידמן, מ' (1991), "החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים", מכון ירושלים לחקר ישראל.
69. פרנקל-שור, מ' (2022), "דיון בוועדת החוץ והביטחון 31.5.22, אם ירד גיל הפטור מגיוס בחוק – יעד הממשלה לתעסוקת גברים חרדים בשנת 2030: 65%–70%", <https://main.knesset.gov.il/News/PressReleases/pages/press31052022t.aspx>
70. קלינר (קסיר), נ' וצחור-שי, א' (2017), "על תרבות ועוני בחברה החרדית: היבטים שונים של עוני בחברה החרדית", המכון החרדי למחקרי מדיניות.
71. קלעג'י, ת' (2014), "התמודדות ההנהגה הרבנית עם תהליכי רכישת השכלה אקדמית בחברה החרדית בישראל", כתב העת לחקר החברה החרדית 2, 44–59.
72. קראוס, י' (2015), "מדינת ישראל – אתגלתא דגאולה או מעשה שטן?", בתוך: מ' רחימי (עורך): היבדלות וסולידריות (עמ' 169–212), הוצאת מכללת אורות ישראל.
73. קרלינסקי, א' (2022), "[חרדים לעתיד: השתלבות גברים חרדים בהשכלה בתעסוקה ובהכנסה](#)", פורום קוהלת לכלכלה.

74. קרן-קרץ, מ' (2016), "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל: 1948–1973", קתדרה 161, 139–174.
75. קרן-קרץ, מ' (2019), "החרדים ומדינת ישראל בעשור הראשון לקיומה בראי העיתונות החרדית", קשר 52, 74–91.
76. קשתי, י' (1998), "מערכת החינוך בישראל: שנות השבעים", בתוך: ש' אהרוני ומ' אהרוני (עורכים): אישים ומעשים בישראל: ספר היובל (עמ' 76–111), הוצאת מקסם.
77. רגב, א' (2013), "דוח מצב המדינה 2013: חינוך ותעסוקה במגזר החרדי",
<https://www.taubcenter.org.il/pr/%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%9E%D7%A6%D7%91-%D7%94%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%94-2013-%D7%9E%D7%AA%D7%A4%D7%A8%D7%A1%D7%9D>
78. רגב, א' (2017), "דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב-מגזרית", בתוך "דוח מצב המדינה 2017", מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
79. רגב, א' (2018), "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי", בתוך "דוח מצב המדינה – חברה, כלכלה ומדיניות 2013", מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
80. רגב, א' וגורדון, ג' (2020), "שוק הדיור החרדי ופרישתה הגאוגרפית של האוכלוסייה החרדית בישראל", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
81. רצבי, ש' (2001), "הוגים דתיים על המדינה החילונית", עיונים בתקומת ישראל 11, 1–24.
82. רשות החדשנות (2023), "חלק א: כמה ישראלים באמת עובדים בהיי-טק?".
83. שביט, א' (2021), "בית שלישי: מעם לשבטים לעם", ידיעות.
84. שדמי, ת' (2000), "ברק בדרך לממשלה חילונית".
85. שטרן, י' וזיכרמן, ח' (2013), "בין אוהל סיירים לאוהלה של תורה: מתווה לגיוס חרדים לצה"ל", המכון הישראלי לדמוקרטיה.
86. שיימן, צ' (2016), "בכתב ידו: הרב עובדיה יוסף תמך במסירת שטחים".
87. שיפמן, א' (2008), "ניפרד כידידים? שינויים בדפוסי ההפרדה במערכת החינוך", במרכז העניינים 2.
88. שליף, י' (1995), "המניעים ללימוד תורה והתפתחותם אצל בחורי-ישיבה ואברכי-כולל חרדיים", מוגש כעבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, המגמה לפסיכולוגיה חינוכית ופסיכולוגיה קלינית של הילד בבית-הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית.
89. שפיגל, א' (2011), "ותלמוד-תורה כנגד כולם? חינוך חרדי לבנים בירושלים", מכון ירושלים לחקר ישראל.
90. שפר, ש' (2019), "עולם החסידות בארץ ישראל: החצרות הקטנות".
91. תמיר, י' (2010), "התעסוקה במגזר החרדי", המכון הישראלי לדמוקרטיה ופורום קיסריה.
92. Manski, C.F. and Mayshar, J. (2003), "Private Incentives and Social Interactions: Fertility Puzzles in Israel", *Journal of the European Economic Association* 1(1), 181–211.
93. Trachtengot, I., Black, S. & Klor, E. (2023), "[Demographic Changes in Israel's Urban Space and National Security](#)", *Strategic Assessment* 26(2).

נספח

לוח נ-1: מספר התלמידים החרדים ב"מוסדות הפטור" לפי שנים

שנה	מעמד משפטי	סך הכול	% חרדי מסוג פיקוח
תשס"ד (2004–2003)	סך הכול	590	30
	רשמי	-	-
	מוכר שאינו רשמי	206	75
	עצמאי	194	100
	פטור	190	100
תשס"ח (2008–2007)	סך הכול	646	32
	רשמי	-	-
	מוכר שאינו רשמי	254	74
	עצמאי	206	100
	פטור	186	99
תשע"ג (2013–2012)	סך הכול	793	35
	רשמי	-	-
	מוכר שאינו רשמי	588	86
	פטור	205	100
תשע"ז (2017–2016)	סך הכול	861	36
	רשמי	33	2
	מוכר שאינו רשמי	616	87
	פטור	212	100
תשפ"א (2021–2020)	סך הכול	753	31
	רשמי	57	4
	מוכר שאינו רשמי	696	89
	פטור	222	100

מקור: מלאך, כהנר ובכר (2022).